

Vakıflar Dergisi

Yıl: Haziran 2018 • Sayı: 49

Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları

VAKIFLAR DERGİSİ

Yıl: Haziran 2018 - Sayı: 49 Hakemli Dergidir.
Haziran ve Aralık olmak üzere yılda iki kez yayınlanır.

TÜBİTAK ULAKBİM
Sosyal Bilimler Veri Tabanı (SBVT) tarafından taranmaktadır.

Sertifika No: 16651
ISSN: 1011-7474

Sahibi

Vakıflar Genel Müdürlüğü Adına
Dr. Adnan ERTEM

Yayın Koordinatörü

Rifat TÜRKER

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Adnan TÜZEN

Yayın Yönetmeni

Mehmet KURTOĞLU

Editörler

Hüseyin ÇINAR, Fatih MÜDERRİSOĞLU

İngilizce Editörü

Miyase KOYUNCU KAYA

Tashih

Hasan DEMİRTAŞ

Dergi Sekreteryası

Hasan DEMİRTAŞ

Yayın Kurulu

Prof.Dr. Mehmet BULUT	İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
Prof. Dr. Hüseyin ÇINAR	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof.Dr. Yılmaz KURT	Emekli Öğretim Üyesi
Prof.Dr. Mehmet ÖZ	Hacettepe Üniversitesi
Prof.Dr. Ali YILMAZ	Pamukkale Üniversitesi
Doç.Dr. Miyase KOYUNCU KAYA	TODAI
Dr. Öğr. Üyesi Fatih MÜDERRİSOĞLU	Hacettepe Üniversitesi
Dr. Murat YILMAZ	Ahmet Yesevi Üniversitesi

Yayın Danışma Kurulu

Prof. Dr. Hakkı ACUN	Emekli Öğretim Üyesi
Prof. Dr. Mahmut AK	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet AKGÜNDÜZ	Amsterdam Üniversitesi
Prof. Dr. Enver ÇAKAR	Fırat Üniversitesi
Prof.Dr. Abide DOĞAN	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Géza DAVID	Macar Bilimler Akademisi
Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ	Harran Üniversitesi
Prof. Dr. Özer ERGENÇ	Bilkent Üniversitesi
Prof. Dr. Süreyya FAROQHI	Bilgi Üniversitesi
Prof.Dr. Zekeriya KURŞUN	Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi
Prof. Dr. Mahmut KAYA	Emekli Öğretim Üyesi
Prof.Dr. Yunus KOÇ	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Heath W. LOWRY	Bahçeşehir Üniversitesi
Prof. Dr. İlber ORTAYLI	Galatasaray Üniversitesi
Prof. Dr. Hüseyin SUBAŞI	Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi
Prof.Dr. Eugenia KERMELİ ÜNAL	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Aysel TÜKEL YAVUZ	Emekli Öğretim Üyesi
Prof. Dr. Bahaeddin YEDİYILDIZ	Emekli Öğretim Üyesi
Prof. Dr. Musa YILDIZ	Ahmet Yesevi Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Vefa ÇOBANOĞLU	İstanbul Üniversitesi
Dr. Rhoads MURPHEY	Emekli Öğretim Üyesi
Evangeila BALTA	Ulusal Yunan Araştırma Vakfı / Yunanistan
Mehmet Çetin	Araştırmacı

Yayın ve Danışma Kurullarındaki isimler unvan ve soyadına göre alfabetik olarak sıralanmıştır.

Dergimize gönderilen yazılar, önce yayın kurulunca incelenir ve uygun bulunanlar, değerlendirilmek üzere alanında çalışması ile tanınmış iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır. Dergide çıkan yazılar kaynak gösterilerek iktibas edilebilir. Yayınlanan yazı, belge ve fotoğrafların her türlü hukuki mesuliyeti yazarına aittir.

Yazışma Adresi:

T.C. BAŞBAKANLIK

Vakıflar Genel Müdürlüğü Kültür ve Tescil Daire Başkanlığı
Vakıflar Dergisi Atatürk Bulvarı. No: 10 06050 Ulus / ANKARA / TÜRKİYE
Tel: (0312) 5096000 - Faks: (0312) 324 47 22
e-posta: vakiflaryayin@yahoo.com - web: www.vgm.gov.tr

Tasarım & Baskı:

Semih Ofset S.E.K. Yayıncılık
www.semihofset.com.tr - 0 312 341 40 75

İÇİNDEKİLER

XV-XVII. Yüzyıllarda Silistre’de Su Vakıfları	9
Water Waqfs of Silistre at XV-XVII. Centuries	
Ahmet Köç	
Hurufat Defterlerine Göre 18. Yüzyılda Palu.....	21
Palu in the 18th Century According to the Hurufat Registers	
Enver Çakar	
Mardin Mimarisinin Bilinmeyen Bir Kesiti: Şeyh Şeyhullah Camii	41
An Unknown Section of Mardin Architecture: Sheikh Sheikhullah Mosque	
Birgöl Açıkyıldız Şengül	
Gümüşhane Maden Emni Sadullah Efendi’nin Vakıfları.....	85
Mine Fiduciary Sadullah Efendi’s Waqfs in Gümüşhane	
Adnan Tüzen	
Vakıf Taşınmazların Kira Bedellerinin Tespitinde Karşılaşılan Sorunların Analizi.....	113
An Analysis of Problems Encountered in Determination of Rental Value of Waqf Rentals	
Yeşim Aliefendioğlu - Coşkun Turgut	
Türkiye’de Vakıflar Üzerine Yapılmış Lisansüstü Tezlerin Bibliyometrik Analizi (1984-2016)	129
The Bibliometric Analysis of the Postgraduate Theses on Awqaf in Turkey (1984-2016)	
Muhammed Emin Durmuş - Süleyman Kaya	
Gerede (Krateia) Arastalar Bölgesi’nin Sosyo-Kültürel Sürdürülebilirlik Bağlamında İrdelenmesi.....	145
In the Context of Socio-Cultural Sustainability Examination of Gerede (Krateia) Arasta Region	
Çiğdem Belgin Dikmen - Ferruh Toruk	
Deniz Müzesi’nde Sergilenen Tarihi Kadırga	167
The Historical Galley Exhibition in the Naval Museum	
Nalan Dönmez Yakarçelik	
Çoruh Barajları Suları Altında Kalan Tarihi Üç Caminin Taşıma Ve Rekonstrüksüyon Uygulamaları Hakkında Bir Değerlendirme	185
An Evaluation of the Relocation and Reconstruction Applications of Three Historical Mosques Submerged under the Water Of Çoruh Dams	
Seyfi Başkan	
Kitâbiyât	211

Mardin Mimarisinin Bilinmeyen Bir Kesiti: Şeyh Şeyhullah Camii

Birgöl Açıkyıldız Şengül*

Öz

Bu çalışmada, Mardin kent merkezinde bulunan ve inşa tarihi bilinmeyen Şeyh Şeyhullah Camii tanıtılıp değerlendirilecektir. Büyük oranda tahrip olmuş yapı günümüzde mescid, giriş mekânı, harimle kemerlerle ilişkilendirilmiş tonozlu dikdörtgen mekân ve bu mekânın arkasındaki halvet, ıslak hacimler olarak kullanılan tonozlu birimler ve giriş eyvanı, iki yazlık namazgâh mihrap nişi, avlu, kuyu ve sokak çeşmesinden oluşmaktadır. Yapının bugün giriş mekânı olarak kullanılan selsebil eyvanı, mescid ve batıda eyvanlı girişle ulaşılan tahrip olmuş tonozlu birimler, yapının cami veya medrese merkezli bir Artuklu külliyesi olabileceğine işaret etmektedir. Yapının evreleri, Arapça ve Osmanlıca onarım kitabeleri ile camiyi oluşturan mekânların mimari özelliklerinin betimsel analizi ve kentteki diğer Artuklu dönemi dinî ve sivil yapılarıyla karşılaştırmalı değerlendirmesi yapılarak belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mardin, Artuklu, Şeyhullah, Şar, cami, medrese.

An Unknown Section of Mardin Architecture: Sheikh Sheikhullah Mosque

Abstract

In this study, Sheikh Şeyhullah Mosque, located in the city center of Mardin, whose construction date is unknown, will be introduced and evaluated. Today, the ruined structure is composed of a prayer hall, an entrance hall, a vaulted rectangular space which is linked to the prayer hall with arches and a private unit behind it, vaulted units used as wet spaces and entrance iwan, two summer prayer niches, a courtyard, a well and a street fountain. The fountain iwan, which is used as the entrance hall today, the masjid and the ruined vaulted spaces with entrance iwan at the western end indicate that the building could be a mosque or madrasa-centered Artuqid complex. This study attempts to determine the construction phases of the building by studying Arabic and Ottoman repair inscriptions, doing descriptive analysis of the units composing the mosque as well as using analogy through comparative evaluation with other Artuqid religious and social buildings of Mardin.

Keywords: Mardin, Artuqid, Şeyhullah, Şar, madrasa, mosque.

* Dr., CRISES, Paul-Valéry Montpellier III Üniversitesi, FRANSA; Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü (IFEA), İstanbul, TÜRKİYE birgul@acikyildiz.com

Giriş

Bu çalışmanın konusunu Mardin Şeyh Şeyhullah Camii'nin mimari özelliklerinin incelenmesi ve tarihlendirilmesi oluşturmaktadır. Çalışmanın incelemesi 2016-2017 yıllarında Mardin'de gerçekleştirilen alan araştırmalarına ve Şeyhullah (Şar) Mahallesi'ndeki aileler ile cami cemaatıyla yapılan görüşmelere dayanmaktadır.

Şar Camii olarak da bilinen Şeyh Şeyhullah Camii,¹ Mardin kent merkezinde, kentin kuzey-batısında bulunan Şeyhullah (Şar) Mahallesi'nde 230. Sokakta yer almaktadır [Çizim 1]. Camii, harim, giriş mekânı işleviyle kullanılan selsebîlli eyvan, harimin kuzeyindeki tonozlu dikdörtgen mekân ve bu mekânın arkasındaki halvet, iki yazlık namazgâh mihrap nişi, avlu, bugün ıslak hacim mekânları olarak kullanılan eyvanlı giriş ve tonozlu mekânlar, kuyu ve mahalle çeşmesinden oluşan bir komplekstir [Çizim 2, Resim 1-2]. Büyük oranda tahrip olmuş ve özgün özelliklerini yitirmiş yapının inşa kitabesi ve vakfiyesi bulunmadığından tam olarak ne zaman inşa edildiği bilinmemektedir. Diğer taraftan onarım kitabeleri mevcuttur.

Yapı, mimari özellikleri açısından sade özelliklere sahip olduğundan ve Mardin'deki diğer yapılara oranla özgünlüğünü büyük ölçüde yitirmesinden dolayı araştırmacılar tarafından bugüne kadar akademik çalışmalara konu edilmemiş, dolayısıyla Mardin üzerine yapılmış sanat ve mimarlık tarihi çalışmalarının hiçbirinde ele alınmamıştır. Yalnızca Abdulgani Efendi'nin (1864-1951) *Mardin Tarihi* (1999: 231) adlı çalışmasında şehirdeki konumu, durumu ve kime ait olabileceğini ileri süren kısa bir bilgi ile Nevin Soyukaya ve ekibinin yayınladıkları *Mardin Kültür Envanteri* (2013: 62-63) kitabında kısa bir tasvir ve bugünkü durumunu gösteren fotoğraflar bulunmaktadır.

1 Abdulgani Efendi (1999: 231) yapıyı Şeyh Şeyhullah Camii olarak ele alırken, Soyukaya vd. (2013: 62) yapıyı Muhammed Şeydullah Camii olarak adlandırmaktadır. Mahalle adı 18. ve 19. yüzyıl kaynaklarında Şeyhullah, Şeyh Şeyhullah ve Şar Mahallesi olarak geçmektedir (Aydın, 2001: 379, 490; Dinç, 2007: 57, Gürhan, 2012: 34, 54, Göyünc, 1991: 119, d. 2; Tan, 2010: 20). Halk arasında ise yaygın olarak Şar Camii olarak bilinmektedir. Bu nedenle bu çalışmada isimlendirmede Şeyh Şeyhullah Camii ve Şar Camii temel alınmıştır. 16. yüzyıl kayıtlarında ise bu mahalle Kışsıs Mahallesi adını taşımaktadır (Göyünc, 1991: 98; Gündüz, 1993: 67-68).

Yapının rölöve çizimlerine ilk kez yer verilen bu çalışmada² ayrıca onarım kitabelerinin transkripsiyonları yapılmış; kitabe içerikleri ve mimari özellikleri irdelenerek yapının geçirdiği evrelerin tespit edilmesine gayret edilmiştir.

Şeyh Şeyhullah Camii'nin selsebîlli eyvanının sonradan kapatılan güney duvarındaki kapı ve harim giriş kapısının üstünde bulunan onarım kitabeleri ve yapının kendisinin sunduğu mimari üslupsal özellikleri kompleksin dönemlerini belirlemede ışık tutmuştur. Yapıyı yerinde inceleme ve Mardin'deki diğer yapılarla karşılaştırmalı değerlendirilmesi neticesinde yapının muhtemelen 14. yüzyılda inşa edilmiş cami veya medrese merkezli bir külliye olduğu; 1950 yılında mevcut mescidin eklenerek ve selsebîlli eyvanın güney duvarının kapatılarak bugünkü şeklini aldığı ileri sürülebilir. Yakın tarihte de yapı topluluğunun batı bölümünü oluşturan mekânlar ve bu mekânlara avludan geçit veren giriş eyvanı tamir edilerek ıslak hacim mekânlarına dönüştürülmüştür.

Makalede sırasıyla külliye tarihlendirilmesi, yapıların mimari özelliklerinin betimsel analizi ve diğer yapılarla karşılaştırmalı değerlendirmesi yapılacaktır.

Tarihlendirme

Yapım kitabesi olmayan Şeyh Şeyhullah Camii'nin kesin olarak ne zaman inşa edildiği bilinmemektedir. Tarihi kaynaklarda da yapıya ait herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Yalnızca Abdulgani Efendi (1864-1951) (1999: 231), Şeyh Şeyhullah isminde bir din adamının Mardin'e geldiğini İbnü'l-Esîr'in *El-Kâmil fi't-Tarih* çalışmasında tesadüf ettiğini ve bu caminin Şeyhullah adındaki bir zat adına yaptırılmış olabileceğini belirtmektedir. Öte yandan tarafımızdan İbnü'l-Esîr'in (1991) kitabının 12 ciltlik Türkçe çevirisinde yapılan araştırmada bu bilgiyi teyit edebilecek herhangi bir ibareye rastlanılmamıştır.

2 Yapının rölöve çizimleri Diyarbakır'da CM Restorasyon Mimarlık Şirketi'nden alınmıştır. Rölöve çizimleri Restoratör Mimar Mesut Dağgibi tarafından 2017 yılında çizilmiştir. Fotoğraflar yazar tarafından çekilmiştir. Hava fotoğrafları ise Mardin Arkeoloji Müzesi'nin olanaklarıyla müze çalışanı Zahit Mungan tarafından çekilmiştir. Yapıdaki kitabeler Arapça uzmanı Doç. Dr. Tahirhan Aydın ve Ortaçağ tarihçisi Dr. Yusuf Baluken tarafından okunmuştur. Çalışmada emeği geçen kişi ve kurumlara teşekkürü borç bilirim.

Bu çalışma, Mardin'deki diğer tarihi yapılarla yapılan karşılaştırmalı değerlendirmeler neticesinde, Şeyh Şeyhullah Camii'nin 14. yüzyılda inşa edilmiş bir cami veya medrese merkezli bir kompleks olabileceğini ileri sürmektedir. Yapının 14. yüzyıl Mardin cami ve medreseleriyle benzer mimari detaylara sahip olması bu görüşü desteklemektedir. Şeyh Şeyhullah'ın kim olduğu bilinmemektedir. Öte yandan yapı, kentte ün salmış bir din alimi olarak ölümünün ardından Şeyh Şeyhullah adına yaptırılmış olabilir. Mardin'deki Artuklu dönemi yapıları isimlerini genellikle yönetici sınıftan gelen banilerden almakla birlikte kimi zaman din adamları adına da yaptırılabilir.³

Yapının muhtelif yerlerinde onarım kitabeleri, şiir, ayet ve okunamayan *in situ* olmayan kitabeler bulunmaktadır. Giriş mekânının batı duvarında bulunan harim giriş kapısının üstünde Arapça ve miladi bir kitabede .۱۹۵۰ / 1950 tarihi yer almaktadır [Resim 9].⁴ Harim bu tarihte onarılarak bugünkü şeklini almış olmalıdır. Kitabenin üstünde ise üç dilimli palmetlerin sıralı bir düzen içinde tekrarından oluşan dikdörtgen bir panoda Kuran-ı Kerim'den alınmış Tevbe Suresi'nin 18. Ayeti yer almaktadır.

Harim Girişindeki Ayet ve Kitabe:

Tevbe Suresi 18. Ayet:

إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مِنْ أَمَنِ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ ٥٩١.	
İnnemâ ya'muru mesâcîdallâhi men âmene billâhi vel yevmil âhiri.	1950
Allah'ın mescitlerini ancak Allah'a ve ahiret gününe inanlar imar ederler.	1950 miladi.

Giriş mekânı olarak kullanılan selsebîli eyvanın sonradan kapatılan güney duvarındaki kapının üstünde ise Osmanlıca bir şiir ve şiirin altında hicri bir tarih bulunmaktadır [Resim 10a]. Hicri tarihin tahrip olmuş ikinci rakamı dışındaki rakamları açıkça okuna-

3 Eminateddin Külliyesi (12. yüzyıl), Şeyh Mahmud Türki (Şeyh Ali) Camii (15. yüzyıl), Şeyh Çabuk Camii (15-16. yy), Şeyh Şarran Camii (18. yüzyıl) bunlara örnek gösterilebilir. Eminateddin Külliyesi'nin banisi tartışması için bkz. (Açıkyıldız Şengül, 2017).

4 Mardin kent merkezinde yaşayan halkın önemli bir bölümü günlük yaşamlarında Arapçayı aktif olarak kullanmaktadır. Bu nedenle 1950 tarihinin Arapça yazılması Mardin'de karşılaşılabilecek bir durumdur.

bilmektedir. Kırılmış ikinci rakamın sadece üst parçası seçilebilmektedir [Resim 10a-10b]. Üst parçanın kalıntısından dolayı ikinci rakamın ۲ (2) ya da ۳ (3) olma ihtimali vardır. Rakamın (2) olarak okunması durumunda kitabe (۱۲۷۹) H. 1279/M. 1862 yılını; (3) olarak okunduğu takdirde ise (۱۳۷۹) H. 1379/M. 1959 yılını vermektedir. Kitabedeki yıl 1279/1862 olarak okunduğu durumda tarih ile kapının üstündeki at nalı kemer biçimi birbiriyle uyuşmamaktadır. Değerlendirme bölümünde daha ayrıntılı olarak tartışılacağı gibi ok motifleriyle tahkim edilmiş at nalı kemer biçiminin Mardin'de 19. yüzyıl sonunda kullanımına rastlanılmamaktadır (Açıkyıldız Şengül, 2017a; Açıkyıldız Şengül, 2018; Gökhan Baydaş, 2007). Kitabeli örneklerden takip edebildiğimiz gibi at nalı kemer ancak 1930'lu yıllardan itibaren Mardin sivil ve dinî yapılarında kullanılan bir form olarak karşımıza çıkmaktadır (Altun, 1971: 81; Altun, 1978: 152, 156; Soyukaya vd. 2013: 286-289, 523). Tahrip olmuş rakam (3) olarak okunduğunda H. 1379/M. 1959 yılını vermektedir fakat bu da Osmanlıca'nın kullanımı için geç bir tarihtir. Kitabedeki tarihin Osmanlıca olmasından dolayı kitabedeki tarihin (۱۲۷۹) H. 1279 /M. 1862 olma ihtimali daha büyük bir ihtimal olarak görünmektedir. Fakat kitabe, eyvan açıklığının kapatılarak üçlü açıklıklı ve at nalı kemerli pencere düzenlemesinin yapıldığı tarihi veren bir kitabe değildir. Dolayısıyla bu kitabenin devşirme olma ihtimali yüksektir.

Giriş Mekânı Kapısı Onarım Kitabesi :

Bu kitabe Osmanlıca bir şiirdir ve sonunda onarım yılını vermektedir.

... o veli... alem-i hâbda görmüş...	... أو ولي عالم خوابده کرمش
Demiş ey şeyh-i ... mescid oldu harab ...	ده مش أي شيخ مسجد اولدي خراب
...târihün ... mescid ... dest-i تاریخن مسجد دست
Târih sene 1279 / 1862-3	تاریخ سنه ۱۲۷۹

Kanımızca at nalı kemer pencere biçiminden dolayı eyvan kemerinin 1950 yılında harim bölümü yapıldığı sırada kapatılmış olma olasılığı daha mümkün

gibi görünmektedir. Burası özgününde bir eyvandır ve muhtemelen yapı bu tarihte tamir edildiği sırada eyvan açıklığı kapatılarak giriş kapısı ve pencereler eklenmiştir. Diğer taraftan eyvanın iç mekânı ise 14. yüzyıla aittir. Yukarıda da belirtildiği gibi elimizde bu görüşü destekleyecek herhangi bir yazılı kaynak olmamakla birlikte eyvandaki niş düzenlemesi ve ortadaki nişin kavsarasındaki motifler, Mardin'deki Artuklu dönemi cami ve medreselerinde müşterek bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bu karşılaştırma, mekânın 14. yüzyılda inşa edilmiş bir cami ya da medreseye ait bir selsebîl olabileceğini göstermektedir. Selsebîlin yanı sıra mescidin kuzeyinde bulunan ve mescide kemerlerle bağlanan dikdörtgen birim ile onun kuzeyinde yer alan küçük oda ve bugün ıslak hacim olarak kullanılan tonozlu birimler ve giriş eyvanı da muhtemelen 14. yüzyıla ait özgün bölümlerdir [Çizim 2].

Başka yapılardan getirilmiş⁵ ya da yapının eski bölümlerine ait olması muhtemel *in situ* olmayan başka kitabeler de mevcuttur [Resim 11-12]. Bu kitabeler avlu güney duvarının iç ve dış yüzeylerine konulmuş kırık kitabeler şeklindedir ve okunamamıştır. Minare ise üzerindeki bir yazıya göre 1997 yılında eklenmiştir.

Mimari Özellikleri

Şeyh Şeyhullah Camii, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı harim [Çizim: 2, 7; Resim 20, 22]; harimin doğusunda kuzey-güney doğrultusunda özgününde selsebîli eyvan olan dikdörtgen planlı bir giriş mekânı [Çizim 13-14; Resim 16]; harimin kuzeyinde bugün son cemaat yeri olarak nitelendirilen ve üç açıklıkla harimle ilişkilenen tonozlu dikdörtgen bölüm [Çizim 5, 11; Resim 23] ile arkasında tonozlu küçük bir mekândan oluşmaktadır. Harimin kuzeyinde yer alan tonozlu bu iki bölüme sadece harimden giriş sağlanmaktadır. Ayrıca harimin batısında avludan bir kapı ile girilen ve günümüzde ıslak hacim (abdesthane, banyo ve tuvaletler) olarak kullanılan bir giriş eyvanı ve düzensiz mekânlar yer almaktadır [Çizim 8-9; Resim 24-25]. ıslak hacim mekânları, ya-

kın bir zamanda açılan küçük bir kapı ile harimle ilişkilendirilmiştir ve aralarında kot farkı mevcuttur. Yapının güneyinde harim boyunca uzanan dikdörtgen planlı bir avlu [Resim 13-14] ve avlunun güney-batı köşesinde iki katlı betonarme imam evi bulunmaktadır [Çizim 4; Resim 4]. İmamın evine ait odalar ve mutfak, ıslak hacim mekânlarının üstünde de devam etmektedir [Çizim 6-8]. Avlu güneyde moloz taştan yapılmış bir duvarla çevrilmiştir ve üzerinde yazlık namazgâha ait iki mihrap nişi mevcuttur [Çizim 12; Resim 6-7, 11]. Mihrap nişlerinden doğudaki dışa taşkın ve vurgulu iken batıdaki sadece içten yarım yuvarlaktır. Avlu günümüzde karo mozaiklerle kaplıdır. Avlu duvarının doğusunda ise sokağa bakan bir mahalle çeşmesi bulunmaktadır [Resim 3, 8].⁶ Çeşmenin bu sokakta yer alması kompleksin sınırlarının özgününde de güneyde bugünkü sınıрыyla aynı olduğunu düşündürmektedir. Avlu duvarı üzerinde çeşmenin batısında, iki mihrap nişinin arasında yuvarlak kemerli bir açıklığın izi mevcuttur [Resim 3]. Avlu seviyesinin altında yer alan bu mekân mahalle sakinlerine göre yakın bir zamana kadar caminin tuvaleti olarak kullanılmaktaydı. Avlu batı duvarının sonlandığı ve batıda devam eden diğer duvarla bittiği yerde bir kapı kemeri daha bulunmaktadır [Resim 5]. Yol seviyesinin yükselmesi sonucu alt seviyede kalan bu kapı, bugünkü ıslak hacimlerin bulunduğu tonozlu bölüme açılmaktaydı. Günümüzde bu giriş kapalıdır. Yapıya sadece avlu güney duvarındaki kapı ile giriş sağlanmaktadır [Resim 4]. Harimin batı kısmında kalan kadınlar mahfili üstünde caminin silindirik gövdeli özgün olmayan minaresi yükselmektedir [Çizim 3-4, 9-10; Resim 1-2]. Yapının kuyusu avlunun güney-batı köşesinde bugünkü imam evinin altında bulunmaktadır.

Özgününde bir selsebîl eyvanı olan ama muhtemelen 1950'de kapatılan ve bugün sadece harimin giriş holü olarak kullanılan mekâna avludan lentolu bir kapı ile girilmektedir [Çizim 2-3; Resim 15]. Kapı düzenlemesi Mardin yapılarında sıkça uygulanan bir düzenlemeye sahiptir. Kapının üstünde at nalı biçimli bir pencere ve kapının iki yanında simetrik olarak

5 Soyukaya ve diğerleri (2013: 62) avludaki namazgâh mihrabının üstünde bulunan kitabelerin Muzafferiyeye Medresesi'ne ait olduğunu ileri sürmektedir. Fakat kitabe okunamadığından bunun doğruluğu teyit edilememiştir.

6 İ. Yıldız'ın (2010) Mardin çeşmelerini ayrıntılı olarak incelediği çalışmasında ve Soyukaya ve ekibinin (2013) hazırladığı envanterde bu çeşmeye dair herhangi bir bilgi mevcut değildir.

konumlandırılmış yuvarlak kemerli birer pencere bulunmaktadır. Kapı ve pencereler ahşap çerçeveli ve iki yandaki pencereler demir parmaklıktır. Kapının üstündeki at nalı pencere, kemer formu boyunca, dışa taşkın düzgün kesme taş düzenlemesiyle vurgulanmıştır. Ortadaki kilit taşı alem motifi ile diğer taşlar ise ok motifleri ile süslenmiştir.

Kuzey-güney doğrultusunda uzanan selsebilli eyvan haç tonozla örtülüdür [Çizim 2; Resim 16]. Bu mekânın batı duvarında harime geçiş sağlayan bir kapı [Çizim 13; Resim 19] ve kuzey duvarında ortadakinin daha geniş ve derin olduğu üç dikdörtgen biçimli niş bulunmaktadır [Çizim 6; Resim 16-17]. Ortadaki niş, köşe sütuncelerinin taşıdığı sivri kemerli bir düzenlemeye sahiptir. Kavsara aşağıdan yukarıya doğru dalan altı sıralı mukarnaslı bir taş süslemeyle oluşturulmuştur. Bu niş yapının en süslü ögesidir. Batıdaki sütuncenin başlığı tahrip olmakla birlikte özgün iken doğudaki başlık muhtemelen son tamiratta yenilenmiştir.⁷ Kavsara ve orijinal sütunce başlığında kullanılan taş ile örgü malzemesinde kullanılan taş, doku ve renk bakımından aynı değildir. Mukarnas dolguda kullanılan taş kırmızıya çalan koyu sarı renkli iken, örgüde kullanılan taş açık sarıdır.⁸ Güney cephede halen belirgin olarak görülen sivri kemerin varlığı, bu mekânın özgününde eyvan olduğunu göstermektedir [Resim 15]. Bunun yanı sıra eyvan içinde özel taş işçiliğiyle yapılmış kavsaralı niş düzenlemesi [Resim 16-17] de mekânın özgününde bir selsebil eyvanı olabileceğini düşündürmektedir. Bu görüş karşılaştırmalı değerlendirmeli bölümde daha ayrıntılı bir şekilde tartışılacaktır.

Bu mekândan batı duvarın ortasındaki dikdörtgen bir kapı ile harime geçilir [Resim 19]. Harim, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı ve tek sahnalı bir plana sahiptir ve düz tavanla örtülüdür [Çizim 2;

7 Caminin yakın bir zamanda tamir edildiği bellidir ama tam tarihi bilinmemektedir.

8 Bu Mardin yapılarının genelinde görülen bir özelliktir. Mardin yapılarında genelde moloz taş örgü malzeme olarak önemli olmayan duvarların yapımında, iç örgüde ve kubbe ve tonoz gibi örtü sisteminin yapımında; kaba yontu taş zemin kat avlu duvarlarında ve arka ve yan cephelerde; düzgün kesme taş ise avlu ve teras bakan ana cephelerde ve tonoz başlangıçlarına kadar iç mekân duvarlarında kullanılmıştır. Duvar yapımında kullanılan taşlar açık sarı ve sert kalker iken süsleme için işleme kolay olan koyu sarı kalker taşı kullanılmıştır (Alioğlu, 2003: 103).

Resim 20, 22]. Güney duvarında merkezi konumda içten ve dıştan yarım yuvarlak biçimli bir mihrap nişi [Resim, 13, 21] ve batıda daha küçük boyutlu bir mihrap nişi daha yer almaktadır.⁹ İç mekân, güney duvarda simetrik olarak düzenlenmiş altı yarım daire pencere ile aydınlatılmaktadır [Resim 13-14]. Üst seviyede de küçük dikdörtgen havalandırma açıklıkları mevcuttur. İki mihrap nişi arasında basamakları ve aynalıkları kesme taştan; külah, köşk, korkuluk ve girişi ahşaptan olan bir minber yer almaktadır [Resim 20]. Ana mihrap iç içe üç kademeli niş düzenlemesine sahiptir ve en dışta geometrik motifli bir friz ile sınırlanmaktadır [Çizim 7; Resim 21]. Nişin yarım yuvarlak kavsarası içinde de istiridyeye gönderme yapan bir bezeme konulmuştur. İstiridyeye motifi Mardin Orta Çağ yapılarının mihrap bezemelerinde sıkça kullanılmış bir motiftir (Beyazıt, 2006: 170-171). Mihraplar ve minber yenidir. Yine özgün olmayan ahşaptan yapılmış kadınlar mahfiline doğudaki basamaklarla ulaşılmaktadır. Mahfil, harim boyunca üstte devam etmektedir [Resim 20, 22]. Harimin duvarları pencere kemer hizasına kadar altına koyu, üstte daha açık renkli olmak üzere seramik karolarıyla kaplanmıştır.

Harimin kuzeyinde yer alan ve üç açıklıkla ulaşılan uzun dikdörtgen mekân beşik tonozla örtülüdür [Çizim 2, 4, 6; Resim 23]. Tonozun ortasında bir aydınlatma açıklığı, doğu ve batı duvarlarında tonoz altlarında bugün kapatılmış olan birer aydınlatma ve havalandırma açıklığı bulunmaktadır. Caminin etrafı modern apartmanların inşa edilmesi üzerine kuzey ve doğuda yapılarla çevrelenmiştir [Resim 1-2]. Bunun üzerine bu pencereler kapatılarak tonozun ortasındaki bugünkü açıklık yapılmıştır. Duvarlar alt seviyede koyu renkli duvar seramikleriyle kaplıdır. Tonoz ise sıvanmıştır. Bu mekânın arkasında yine beşik tonozla örtülü ama küçük boyutlu dikdörtgen planlı bir mekân yer almaktadır ve kuzey duvarın ortasında bulunan dikdörtgen bir kapı ile geçiş sağlanmaktadır [Çizim 5; Resim 23]. Bu mekân duvarlarda herhangi bir açıklık olmamasından dolayı halvet olarak nite-

9 Mardin'de halkın Hanefi ve Şafi mezheplerinden oluşuna bağlı olarak cami ve mescidlerde istisnasız iki mihrap nişi bulunmaktadır. Bunlardan batıdaki Şafiler, doğudaki ise Hanefiler tarafından kullanılmaktaydı. Fakat günümüzde cemaat bu ayrımı artık yapmadan caminin tüm bölümlerinde ibadetlerini yapmaktadır.

lendirilmektedir. Soyukaya ve diğerleri (2013: 62) yapının arka tarafında Şeyh Şeyhullah'a ait bir kabirin bulunduğunu ileri sürmektedirler. Yapıda yaptığımız incelemelerde herhangi bir kabire rastlanılmamıştır. Dolayısıyla söz edilen kabir yapının kuzeyinde bulunan halvet¹⁰ bölümü olabilir.

Avlunun kuzey-batı köşesinde, imam evinin yanında, ıslak hacimler olarak kullanılan düzensiz plan şeması yansıtan bölüm yer almaktadır [Çizim 2, 7-8; Resim 24]. Bu bölüme günümüzde kapatılmış olan eyvanlı girişten ulaşılmaktadır [Resim 25]. Yapıda en fazla tahrip olan mekânlar bu bölümde yer almaktadır. Camiye son elli yıldır geldiğini söyleyen bir mahalle sakinine göre bu eyvan, yakın bir zamanda kapatılıp kapı eklenerek abdesthaneye dönüştürülmüştür. Ayrıca harimin batı duvarında da küçük bir kapı açılarak abdesthane ile harimin ilişkilmesi sağlanmıştır. Tonozlu birimlerden oluşan bölüm muhtemelen özgününde kuzey ve batıya doğru gelişmekteydi. Var olabileceğini tahmin ettiğimiz mekânların yerinde günümüzde bir sokak bulunmaktadır [Çizim 1; Resim 1].

Çeşme avlu duvarına batıda bitişik olarak inşa edilmiştir [Çizim 2, Resim 2, 3, 8]. Bugün çeşmenin doğusuna ve üstüne betonarme bir apartman inşa edilmiştir. Apartmanın güney cephesi ise taşla kaplanmıştır. Ayrıca sokak seviyesi yükseltildiğinden çeşme kot altında kalmıştır. Bugün çeşmeye basamakla inilerek ulaşılmaktadır. Özgün durumu bilinmeyen çeşme bugünkü avlu duvarıyla ilişkisi ve konumundan dolayı bağımlı sokak çeşmeleri sınıfında değerlendirilebilir. Çeşmede kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı bir eyvan düzenlemesi söz konusudur ve sivri tonozludur. Çeşme lülesi kuzey duvarın ortasında bulunmaktadır. Tamamıyla sade özellikler yansıtan çeşmedeki taş ve harç kullanımı yakın bir zamanda onarım geçirdiğini göstermektedir.

Karşılaştırmalı Değerlendirme

Şeyh Şeyhullah Camii, özgününde Mardin'de Artuklu dönemi yapılarında yaygın olarak karşımıza çıkan cami veya medrese merkezli farklı işlevli yapılardan

oluşan bir kompleks olma vasıflarını taşımaktadır. Özgününde mescid, medrese odaları, selsebîl, çeşme, muhtemelen türbe, yazlık namazgâh, avlu ve kuyulardan oluşan bir kompleks iken farklı dönemlerde onarılarak ve eklemeler yapılarak mevcut şeklini almıştır. Özellikle 1950 yılında tahrip olması üzerine onarım görmüş ve bu onarımda bugünkü mescid eklenmiştir. Selsebîl eyvanı ve tonozlu mekânlar gibi o dönemde iyi durumdaki mevcut birimler de yeni işlevler kazandırılarak kullanılmaya devam edilmiştir. Bugün caminin giriş holü olarak kullanılan selsebîlli eyvan, harimin kuzeyindeki tonozlu dikdörtgen mekân ile halvet ve ıslak hacimlerin bulunduğu tonozlu mekânlar bu yapıdan günümüze ulaşmış özgün bölümlerdir. Sokakta bulunan çeşmenin de bu yapı topluluğuna ait olması büyük bir ihtimaldir ve 14. yüzyılda yapı kompleksi ile birlikte inşa edilmiş olmalıdır [Çizim 2].

Osmanlı dönemine ait kaynaklarda Şeyh Şeyhullah Camii'nin bulunduğu mahalle 16. yüzyılda Kissîs/Keşiş Mahallesi adını taşımaktadır (Göyünç, 1991: 98; Gündüz, 1993: 67-68). Bu yüzyılın başında mahalle sakinlerinin 3/4'ünü Hıristiyanlar, 1/4'ini ise Müslümanlar oluşturmaktadır (Göyünç, 1991: 99). Dinî ve eğitim işlevleriyle inşa edilmiş Şeyh Şeyhullah Camii, Kissîs Mahallesi'nde yaşayan az sayıdaki Müslüman nüfusa Marufiye Medresesi (14-15 yüzyıl) ile birlikte hizmet eden Artuklu dönemine ait bir yapıdır.

Yapının ilk dönemi olan 14. yüzyıldan bugüne en iyi şekilde ulaşmış olan bölüm selsebîlli eyvandır [Çizim 6; Resim 16]. Bu eyvan, yapının Artuklu dönemine ait bir cami veya medrese olabileceğini düşündüren önemli mimari kalıntıdır. Kuzey-güney doğrultusundaki eyvan, haç tonozla örtülüdür. Güney cephede halen belirgin olarak görülen sivri kemerin varlığı, bu mekânın özgününde sivri tonozla örtülü bir eyvan olduğunu ve avluya bakan eyvan açıklığının daha sonraları kapatılarak bugünkü şeklini aldığını açıkça göstermektedir [Çizim 3; Resim 15]. Bunun yanı sıra eyvanın güney duvarında simetrik olarak yerleştirilmiş üçlü niş düzenlemesi ve özel taş işçiliğiyle yapılmış mukarnas dolgulu kavsaranın varlığı da mekânın özgününde bir selsebîlli eyvan olabileceğini düşündürmektedir [Resim 16-17]. Selsebîl formundaki bu nişin bir mimari kalıntı olarak varlığının yanı sıra mahalle sakinleri de

¹⁰ Bu mekân bir hücre niteliğinde olduğundan ve tarikat ve diğer dini yapılarda inzivaya çekilme ve tek başına ibadet etmek için kullanılan halvetlerle işlevsel, konumsal ve mekânsal olarak ortak özellikler yansıttığından günümüzde mahalle sakinleri ve camide çalışanlar tarafından halvet olarak nitelendirilmektedir.

bu mekânın kuzey duvarında bir çeşme olduğunu ileri sürmektedir. Ayrıca kuzey duvarın arkasında ziyaret ettiğimiz tarihlerde kapatılmış olan su akarının daha önce su kaçırmaması nedeniyle bugün bu duvar büyük ölçüde nem almış, yosun bağlamış ve taş malzemede bozulma meydana gelmiştir. Mardin Arkeoloji Müzesi Müdürü Nihat Erdoğan da bu bölümün selsebîli eyvan olduğunu ve selsebîl suyunun mekâna zarar vermesi üzerine su akarının kendileri tarafından kapatıldığını ve özgün su kanallarının sondaj sırasında kendisi tarafından görüldüğünü belirtmiştir.¹¹ Mardin'deki selsebîli eyvanlar istisnasız kuzey-güney doğrultusunda ve yapıların kuzey duvarında, güneydeki avluya akacak şekilde tasarlanmışlardır [Çizim 16-24]. Ayrıca, selsebîli eyvanın güney-doğusunda bulunan mahalle çeşmesi de kuzeyden gelen bir kaynak suyunun bu alandaki varlığını desteklemektedir [Çizim 2]. Tüm bu kanıtlar bu mekânda bir selsebîl olduğu görüşünü güçlendirmektedir.

Mardin'deki Artuklu dönemi cami ve medreseleri ile Mardin çevresinde sıcak yaz aylarının geçirilmesi için inşa ettirilmiş ve bağ evi olarak da tanımlanan kasırlarda yaygın olarak eyvan biçimli olarak tasarlanmış selsebîl kullanımı söz konusudur.¹² Örneğin Mardin Ulu Camii (1176-78/14. yüzyıl) [Çizim 16; Resim 26-27], Lâtifiye Camii (1371) [Çizim 17; Resim 28-29] ve Melik Mahmud (Bab el-Sur) Camii (14. yüzyıl III. çeyreği) [Çizim 18; Resim 30] Mardin'de Artuklu beyleri tarafından inşa ettirilmiş ve avlusunda medrese odaları ile selsebîli eyvanın bulunduğu camilerdir. Mardin'de Sitti Radviyye (Hatuniye) Medresesi (12. yüzyıl II. yarısı) [Çizim 20], Necmeddin Külliyesi Medresesi (12. yüzyıl), Eminateddin Külliyesi Medresesi (12. yüzyıl) [Çizim 15], Şehidiye Medresesi (13. yüzyıl) [Çizim 21], Altunboğa Medresesi (14. yüzyıl), Zinciriye (Sultan İsa) Medresesi (1385) [Çizim 22; Resim 31], Kasimiye (Sultan Kasım) Medresesi (14. yüzyıl sonu-15. yüzyıl başı) [Çizim 23; Resim 33-34], Marufiye Medresesi (Beyt el-Artuki) (14-15. yüzyıl) [Çizim 24] ve Şah Sultan Hatun Medresesi (15. yüzyıl sonu-16.

yüzyıl başı) ise Mardin'de bu kez medresenin merkezde olduğu ve mescid, medrese, türbe, selsebîl ve çeşme işlevli mekânların bir avlu etrafına konumlandırılmasıyla meydana getirilmiş yapılarıdır.¹³ Akkoyunlular dönemine ait Şah Sultan Hatun Medresesi hariç bu medreseler istisnasız Artuklu yapılarıdır. Sitti Radviyye Medresesi, Şehidiye Medresesi ve Kasimiye Medresesi'nde mescid, medrese odaları, yazlık namazgâh ve selsebîlin dışında türbeler; Lâtifiye Camii ve Zinciriye Medresesi'nde de avludaki selsebîlin yanı sıra ayrıca sokağa bakan cephede bir mahalle çeşmesi bulunmaktadır. Külliye duvarlarının dışında olmakla birlikte Eminateddin Camii'nde de bir mahalle çeşmesi mevcuttur. Diyarbakır Mesudiye Medresesi (1193/4), Diyarbakır Zinciriye Medresesi¹⁴ (1198/99) ve Kızıltepe Harzem Medresesi (1211) de Mardin dışında Artuklular tarafından bir avlu etrafında inşa ettirilmiş diğer medrese örnekleridir. Bu medreseler mescidin ve medrese odalarının avlu etrafında konumlandırılmaları açısından Mardin'deki Artuklu dönemi medreseleri ile ortak özellikler yansıtmakla birlikte Mardin medreseleri hem mimari özellikler hem de taş işçiliği açısından diğer kentlerdeki Artuklu yapılarından ayrılmaktadırlar. Ayrıca selsebîli eyvan, bir mimari eleman olarak Mardin dışındaki medreselerde mevcut değildir. Medreselerden farklı olarak Artuklu sultanı Mahmud el-Salih'e (h. 1201-1222) atfedilen Diyarbakır iç kale sarayında ise selsebîl kullanımı söz konusudur. Benzer bir uygulama da yine 13. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen Halep Kalesi'nde bulunan Eyyûbi sarayında karşımıza çıkmaktadır (Beyazıt 2009: I, 302).

Şeyh Şeyhullah Camii'nin selsebîli eyvanına benzer örnekler dolayısıyla Diyarbakır ve Halep iç kale saraırları dışında bölgede yalnızca Mardin yapılarında karşımıza çıkmaktadır. Mardin Ulu Camii, Eminateddin Camii, Şehidiye Medresesi, Lâtifiye Camii, Melik Mahmud Camii, Altunboğa Medresesi, Zinciriye (Sultan İsa) Medresesi, Kasimiye (Sultan Kasım) Medresesi, Marufiye Medresesi (Beyt el-Artuki), Şah Sultan Hatun Medresesi ve Reyhaniye Camii

11 21 Şubat ve 11 Ekim 2017 tarihlerinde Nihat Erdoğan ile yapılan görüşme.

12 D. Beyazıt Mardin Artuklu dönemi mimari bezemelerini ele aldığı doktora tezinde selsebîlleri şadırvan olarak adlandırmaktadır. Selsebîllerin Abbasiler döneminden Artuklu dönemine kadar gelişimini tartıştığı bölüm için bkz. (2009: I, 301-304).

13 Mardin'de günümüzde ayakta olmayan Artuklu dönemi medreseleri de mevcuttur. Bu medreseler için bkz. (Abdulgani Efendi, 1999: 239-249; Altun, 2011: 112-114).

14 Diyarbakır Zinciriye Medresesinin Eyyûbiler dönemine ait olduğu görüşü de söz konusudur (Sözen, 1970: 104).

(15. yüzyıl sonu-16. yüzyıl başı) selsebîli eyvanların yapı kompleksinin önemli bir mimari elemanı olarak varlık gösterdiği yapılardır. Eminateddin Camii, Lâtîfiye Camii ve Zinciriye Medresesi selsebîl ve mahalle çeşmesinin bir arada bulunduğu yapılar olarak Şeyh Şeyhullah Camii'ne en fazla benzeyen cami ve medrese kompleksleridir. Fakat Eminateddin Camii'nin selsebîl form ve boyut olarak Şeyh Şeyhullah Camii'nin selsebîlinden farklılık göstermektedir. Bugün artık mevcut olmayan ve A. Altun'un (1971: 67; 1978: 19-20) çizim ve fotoğraflarından varlığını ve biçimini öğrendiğimiz selsebîl, külliye'nin hamamına bitişik olarak yapılmış, herhangi bir süsleme unsuru barındırmayan küçük boyutlu bir selsebîli eyvandır. Bu cami ve medreselerin yanı sıra Fahriye Kasrı (12-13. yüzyıl?), Firdevsi Kasrı (1312-1364) [Resim 36], El-Melik el-Salih Kasrı (1312-1364) [Resim 37] ve Bagani Kasrı'nın (14. yüzyıl sonu-15. yüzyıl başı) selsebîl düzenlemeleri de Şeyh Şeyhullah Camii'nin selsebîliyle büyük benzerlikler yansıtmaktadır (Beyazıt, 2009, II: pl. 115, 117, 319-320). Bağ evlerinden farklı olarak Mardin kent merkezinde inşa edilmiş ev ve konaklarda ise selsebîl uygulaması bulunmamaktadır. Bu konutlarda su ihtiyacı avludaki kuyularla sağlanmaktadır [Açıkyıldız Şengül, 2017a; Soyukaya vd. 2003].

Selsebîl eyvanındaki üçlü niş düzenlemesi [Resim 16] de Mardin'deki Artuklu dönemi cami ve medreselerinde ve kırsal alanda inşa edilmiş köşk selsebîllerinde sıkça karşımıza çıkmaktadır. Lâtîfiye Camii [Resim 29], Melik Mahmud Camii [Resim 30], Kasımiye Medresesi [Resim 34], Fahriye Kasrı, Bagani Kasrı, Firdevsi Kasrı [Resim 36] ve El-Melik el-Salih Kasrı [Resim 37] üçlü niş düzenlemesi için 14. yüzyıla tarihlenen paralel örneklerdir. Ayrıca bağımsız mahalle çeşmelerinden Şeyh Şarran Çeşmesi (?), Şeyh Beyt Abdal Çeşmesi'nde (?) de benzer bir düzenleme söz konudur.¹⁵ Bu iki örnek dışında mahalle çeşmeleri genellikle tek nişli olmakla birlikte yan duvarlarda da birer niş mevcuttur.¹⁶ Mardin Ulu Camii ve Zinciriye Medresesi selsebîlleri de kuzey duvarda

tek nişli olup ayrıca yan duvarlarda birer nişe sahiptir [Resim 27, 31].

Şeyh Şeyhullah Camii'nin ortadaki selsebîl nişi, köşe sütuncelerinin taşıdığı yüksek sivri kemerli ve mukarnas dolgulu bir kavsaraya sahiptir [Resim 16-17]. En üstte ortada tek kemer formunda başlayıp aşağı doğru altı sıra; yanlara doğru ise kademeli olarak üç, dört, beş, altı ve yedi iç bükey form olarak çoğalarak kavsarayı oluşturan bir mukarnas dolgu söz konusudur. Mukarnas hücreleri istiridye motifleriyle bezelidir [Resim 18]. Sütun başlıklarından batıdaki özgün iken doğudaki onarımlar sırasında yenilenmiştir. Özgün sütun başlığı da büyük ölçüde tahrip olduğundan üzerindeki motifleri seçmek mümkün olamamaktadır. Kavsaradaki mukarnas dolgu özellikle Mardin Ulu Camii¹⁷ selsebîli, Zinciriye Medresesi'nin mescid kapısının kavsara süslemesi [Resim 32] ve Kasımiye Medresesi'ndeki kuzey koridorun kuzey duvarında mescid kapısının karşısındaki selsebîl nişi [Resim 35] ile avludaki ana selsebîl nişine [Resim 33-34] ve namazgâh mihrap nişi ile medresenin muhtelif yerlerinde bulunan duvar niş kavsaralarına büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. Bu nedenle bu selsebîlin bir cami ya da medreseye ait olduğunu rahatlıkla ileri sürebiliriz.

Osmanlı döneminde de Mardin geleneksel mimarlık teknikleri ve üslupları devam etmişse de (Altun 1971: 127; Gökhan Baydaş 2007: 33-34) Artuklu ve Akkoyunlu dönemlerinden farklı olarak medrese binası inşası yoktur (Altun 1971; Altun 1978). 16. yüzyıldan itibaren sadece mahalle mescidi niteliğinde küçük boyutlu camiler inşa edilmiştir. Bunlar arasında Kiseyri Camii (16. yüzyıl ortası), Arap Camii (16. yüzyıl) ve Zairi Camii (XVII. yüzyıl sonu), Hacı Ömer Ağa (Halife) (18. yüzyıl) ve Şeyh Şarran (18. yüzyıl) mescidleri sayılabilir (Abdulgani Efendi 1999: 189; Abdüsselam Efendi 2007: 85-86; Altun 1971: 127). Bu cami ve mescidlerde ise Artuklu ve Akkoyunlu dönemlerinden farklı olarak selsebîli eyvan yoktur.

15 Yıldız, kitabeleri olmayan bu çeşmeleri plan, malzeme ve teknik özellikleri üzerinden 18-19 yüzyıllara tarihlendirmektedir (Yıldız 2010: 97-101) fakat bu tarihlendirme kanımızca sorunludur. Mardin çeşme ve selsebîllerinde 12. yüzyıldan itibaren aynı plan, malzeme ve teknik kullanılmıştır. Bu nedenle tarihlendirme için bu özellikler yeterli gözükmemektedir.

16 Mardin çeşmeleri ile ilgili olarak bkz. (Yıldız 2010).

17 1176-1178'de inşa edilen Mardin Ulu Camii, 14. yüzyılın ikinci yarısında büyük oranda yeniden yapılmıştır (Beyazıt 2009: I, 94). Selsebîlin hangi tarihte inşa edildiği kesin olarak bilinmemekle birlikte niş kemer biçimi Mardin'de yapım tarihini kesin olarak bildiğimiz 14. yüzyıl yapılarında yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu nedenle Mardin Ulu Camii'nin selsebîlinin de 14. yüzyıla ait olduğu düşünülebilir.

Kıseyri Camii'nde olduğu gibi kimi zaman camiye bitişik bir mahalle çeşmesi bulunmaktadır (Altun 1971: 56).

Selsebîlli eyvanın kuzey ve güney-doğusundaki modern apartman binalarından dolayı bu bölümlerde eyvan ile kompleksi oluşturan diğer yapıların ilişkisini anlamak güçtür [Resim 1-2]. Doğuda eyvan ile apartman arasında küçük bir avlu bulunmaktadır. Fakat özgününde de burada bir avlu mu bulunduğu yoksa başka bir yapı ile bitişik olarak mı tasarlandığı da belli değildir. Ayrıca selsebîlli eyvanın güney-doğu köşesine yapılan apartmandan ve doğu ve kuzey duvarlarda açıklık bulunmamasından dolayı duvar kalınlıkları rölöve çizimlerine yansıtılmamıştır [Çizim 2]. Selsebîlli eyvanın üç ana duvar kalınlıklarının aynı olup olmadığı belli olmadığından diğer mekânlarla ilişkilerine duvar kalınlıkları üzerinden bir yorum yapmak mümkün görünmemektedir.

Artuklu camisi veya medresesi olabileceğini tahmin ettiğimiz Şeyh Şeyhullah Camii ile Mardin'deki diğer yapıların mekân organizasyonları ve kompleksleri oluşturan yapıların birbirleriyle mekânsal ilişkileri karşılaştırılarak çalışmanın bu bölümünde Şeyh Şeyhullah Camii'nin plan restitüsyonu ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bunun için önce Artuklu dönemi camilerinin ve medreselerinin mekânsal kuruluşları ve özellikleri hakkında genel bilgi verilecek; ardından karşılaştırma için ele aldığımız yapılarıdaki mekânsal organizasyon ve ilişkileri tartışarak Şeyh Şeyhullah Camii'nin olası özgün planı ile ilgili görüş dile getirilecektir.

Birbirleriyle benzer plan özellikleri yansıtan Mardin Ulu Camii [Çizim 16] ve Lâtifiye Camii'nde [Çizim 17] dikdörtgen bir avlu etrafında mekânsal gelişim söz konusudur. Avlunun güneyinde cami, kuzeyinde ise revaklı açıklıklardan oluşan medrese odaları, bu revakların yaklaşık orta kısmında bir selsebîlli eyvan ve kuzey-batı ve kuzey-doğuda özgününde birer minare bulunmaktadır (Aslanapa, 2007: 9). Camilerin harimleri enlemesine yöneliş gösteren, çok destekli ve mihrap önü kubbeli bir plan şeması yansıtmaktadır. Mardin Ulu Camii üç, Lâtifiye Camii çift sahnlidir. Mardin Ulu Camii'nde revakların batı kanadında kapalı bir mekân düzenlemesi söz konusudur. Yine benzer plan özelliklerine sahip fakat avlusu düzgen

dikdörtgen olmayan Melik Mahmud Camii'nde [Çizim 18] de avlunun güneyinde Şafi ve Hanefi mescidleri; kuzeyinde mescidin karşısında selsebîlli eyvan ve bu eyvandan ulaşılan dikdörtgen planlı iki medrese odası mevcuttur. Avlunun doğusunda da sıralı düzenli medrese odaları devam etmektedir. Kuzey-doğuda bir minare bulunmaktadır. Harim tek sahnlidir. Eminateddin Camii'nde tek sahnılı harime avludan dört açıklıklı bir revaktan geçilmektedir [Çizim 15]. Avlunun kuzeyinde medrese, kuzey-doğusunda hamam ve güney-doğusunda zâviye bulunmaktadır. Hamamın güney-batı köşesinde özgününde küçük bir selsebîlli eyvan yer almaktaydı (Altun, 1971: 67; 1978: 19-20). Muhtemelen Akkoyunlu dönemine ait olan Reyhaniye Camii [Çizim 19] ise küçük kare planlı avlunun doğusuna konumlandırılmış çift sahnılı harim, kuzeyinde küçük bir oda ve minare ile odanın batısında selsebîlli bir eyvandan oluşmaktadır. Avlunun batısındaki yapıya ait diğer mekânlar günümüze ulaşmamıştır. Caminin güney duvarı ana yola bakmakta ve batı duvarındaki kapı ile avluyla ilişkilendirilmektedir. Yukarıda kısaca tanıttığımız günümüze ulaşmış Artuklu dönemi camilerinde avlu, merkezi konumda olup istisnasız avlunun güneyinde yer alan harimlere birden fazla kapılarla giriş sağlanırken; Akkoyunlu dönemine ait Reyhaniye Camii'nde avlu caminin batısında bulunmakta ve bu nedenle camiye batı duvarındaki kapı ile ulaşılmaktadır.

Şehidiye Medresesi [Çizim 21], Altunboğa Medresesi, Zinciriye (Sultan İsa) Medresesi [Çizim 22], Kasımiye (Sultan Kasım) Medresesi [Çizim 23], Marufiye Medresesi (Beyt el-Artuki) [Çizim 24] ve Şah Sultan Hatun Medresesi ise Mardin'de medresenin merkezde olduğu ve mescid, medrese, türbe, selsebîl ve çeşme işlevli mekânların dikdörtgen bir avlu etrafına konumlandırılmalarıyla meydana getirilmiş Artuklu ve Akkoyunlu dönemi yapı kompleksleridir. İsimlerini zikrettiğimiz Mardin medreseleri açık avlulu, iki katlı, taştan yapılmış ve zengin taş işçiliği yansıtan yapılarıdır (Kuran 1969: 21-22). Cephelede süs öğesi dışı taşkın taç kapılarda yoğunluk kazanmıştır. Bir avlu etrafında sıralı mekânlar düzeni söz konusudur (Altun 2011: 142). Medreselerdeki eyvan sayısı değişilmektedir (İlter 1969: 206). Medreselerde mescid, öğrenci ve müderris odaları, avluda namazgâh

mihrap nişi, selsebîlli eyvan ve avlunun ortasında bir havuz bulunmaktadır.

Yukarıda isimlerini zikrettiğimiz ve genel hatlarıyla özelliklerini belirttiğimiz Mardin cami ve medreseleri, mimari tasarım açısından ortak özelliklere sahiptir. Yapıların hepsinde avlu esaslı bir tasarım söz konusudur (Eser 2000: 91). Yani avlu dört taraftan farklı işlevli yapıların konumlandırıldığı bir iç avlu konumundadır ve avlunun güneyinde mescid ya da yazlık namazgâh yer alırken, kuzeyinde selsebîl eyvanı ve bu eyvanla ilişkili medrese odaları bulunmaktadır. Suriye yapılarında da karşımıza çıkan bir özellik olarak Artuklu yapılarında cami, medrese ve türbe işlevli yapıların bir kompleks içinde avlu etrafında bir araya getirilmeleri söz konusudur. Cami olarak inşa edilen her komplekste medrese odaları; her medresede de mescid bulunmaktadır. Bu özellik Zengi, Eyyûbi ve Artuklu cami ve medreselerinin ortak bir özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Medresenin merkezi konumda ve vurgulu olduğu yapılarda mescid kompleksin en önemli yapısı olmaya devam etmekle birlikte cami ismiyle anılan komplekslere göre daha küçük boyutlu ve genellikle tek sahnilidir. Zengiler dönemine tarihlenen Cizre Ulu Camii (1155-1160); Halep'te Eyyûbiler dönemine ait Şadbaktiye Medresesi (590/1193), Zahiriye Medresesi (613/1216), Kamiliye Medresesi (627-634/1230-37), Şerefiye Medresesi (640/1242), Sultaniye Medresesi (631/1233) ve Adimiye Medresesi (639-649/1241-51);¹⁸ Hasankeyf'te Eyyûbi Sultan Süleyman Camii olarak bilinen Adil Gazi Medresesi (807/1404-5, 818/1416), Rizk Camii (811/1409) ve Koç Camii (14. yüzyıl sonu- 15. yüzyıl başı) de medrese-mescid ilişkisi açısından Mardin medreselerine büyük oranda benzerlik göstermektedir (Karamustafaoğlu 2012: 67-81). Mardin cami ve medreselerinin mescid nişleri ile avlularda yer alan yazlık namazgâh mihrap nişleri istisnasız payanda ile dışa yansımaktadır.

Emineddin Camii hariç tutulursa Mardin cami ve medreselerinde selsebîlli eyvan, istisnasız avlunun kuzeyinde ve merkezi sayılabilecek bir konumda

¹⁸ Halep'teki Eyyûbi dönemi medreseleri için bkz. (Tabbaa, 1997: 129-161). Ayrıca, Eyyûbi ve Artuklu dönemi medreselerindeki medrese-mescid ilişkisi ile ilgili tartışma için bkz. (Açıkyıldız Şengöl, 2014: 184-185).

inşa edilmişlerdir [Çizim 15-24]. Zinciriye ve Kasımiye medreselerinin selsebîlli eyvanları avlunun kuzeyine muntazam bir simetri oluşturacak şekilde konumlandırılmışlardır [Çizim 22-23]. Mardin Ulu Camii, Lâtifiye Camii, Melik Mahmud Camii ve Şehidiye Medresesi'nde ise selsebîlli eyvan hafifçe eksenden doğuya [Çizim 16-18, 21]; Reyhaniye Camii'nde eksenden batıya kayıktır [Çizim 19]. Mardin Ulu Camii'nde selsebîlli eyvan medrese mekânları ile revaklar arasında yer alırken [Çizim 16; Resim 26]; Latifiye Camii'nde revak birimlerinin [Çizim 17, Resim 28]; Melik Mahmud Camii [Çizim 18], Zinciriye Medresesi [Çizim 22] ve Kasımiye Medresesi'nde [Çizim 23] medrese odalarının arasında bulunmaktadır. Reyhaniye Camii'nde de özgün işlevlerinin medrese odaları olup olmadığı bilinmeyen iki mekânın arasındadır [Çizim 19]. Cami ve medreselerin selsebîlli eyvanlarının kuzey duvarları komplekslerin kuzeydeki sınırını belirlemektedir. Yani selsebîllerin arkasında aynı yapıya ait başka bir mekân bulunmamaktadır.

Çalışmamızın konusunu oluşturan Şeyh Şeyhullah Camii'ne bu bağlamda geri dönecek olursak, bir iç avlu etrafında konumlanan diğer Mardin cami ve medreselerinden farklı olarak, kompleksi oluşturan yapılar doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı avlunun kuzeyinde konumlandırılmışlardır [Çizim 2; Resim 1-2]. Selsebîlli eyvan, harim ve günümüze sadece bir bölümü ulaşmış olan tonozlu birimler, sıralı bir düzenle avlunun kuzeyinde; harimin kuzeyinde ise girişi harimden olan dikdörtgen planlı tonozlu bir mekân ile onun kuzeyinde halvet yer almaktadır. Kompleksin mekânsal gelişimi namazgâh ve sokak çeşmesiyle sınırlanan avlunun güneyinde devam etmemektedir. Avlunun güneyinde yapılanın kot farkından dolayı gerçekleştirilemediği görülmektedir. Buna bağlı olarak yapıların kompleks içinde konumlandırılmaları ve organizasyonu Mardin Artuklu cami ve medreselerinden farklılık göstermektedir. Öte yandan Akkoyunlu dönemine ait olduğu tahmin edilen Reyhaniye Cami küçük boyutu ve mescid-avlu ilişkisi açısından Şeyhullah Camii'ne en yakın örnek olarak değerlendirilebilir [Çizim 19]. Reyhaniye Camii'nde de mescid, avlunun güneyinde değil, doğusunda yer almaktadır. Batı duvarındaki tek kapı ile harime girilmektedir. Şeyhullah Camii'n-

de Mardin'deki istisnasız tüm cami ve medreselerde olduğu gibi selsebîlli eyvanın tam karşısında olmasa da güney avlu duvarı üzerinde yazlık namazgâhlar mevcuttur. Bu özelliği ile Şeyh Şeyhullah Camii genel Mardin cami ve medrese geleneğine uymaktadır.

Mardin Ulu Camii [Çizim 16], Sitti Radviyye Medresesi [Çizim 20], Şehidiye Medresesi [Çizim 21], Lâtiyye Camii [Çizim 17], Melik Mahmud Camii [Çizim 18], Zinciriye Medresesi [Çizim 22], Kasımiye Medresesi [Çizim 23] ve Şah Sultan Hatun Medresesi (Altun, 1971: 100) gibi Mardin'deki pek çok cami ve medrese örneklerinde genellikle mescid ile selsebîlli eyvan birbirinden bağımsızdır ve bir avlunun birbirine karşılıklı bakan iki ucunda konumlandırılmışlardır. Eminateddin Camii [Çizim 15], Reyhaniye Camii [Çizim 19] ve Marufiye Medresesi [Çizim 24] ise bu genellenin dışında bir organizasyona sahiptir. Eminateddin Camii'nde mescid avlunun güneyinde iken selsebîlli eyvan doğuda; Reyhaniye Camii'nde mescid avlunun doğusunda ve selsebîlli eyvan kuzeyinde; Marufiye Medresesi'nde ise mescid avlunun güney-doğusunda, selsebîlli eyvan ise kuzeyinde konumlandırılmıştır. Ayrıca bu eyvanlar genellikle güneydeki eyvan açıklığından ulaşılan ve kendi başına mekân kuruluşu olan birimlerdir. Şeyh Şeyhullah Camii'nde ise mescid ile selsebîlli eyvan avlunun kuzeyinde birbirine bitişik olarak yapılmışlardır. Bunun yanı sıra mescide eyvandaki bir kapıdan ulaşılmaktadır [Çizim 2]. Bu özelliğiyle Şeyh Şeyhullah Camii kendine has olmakla birlikte Mardin'de selsebîlli eyvanların kapılar aracılığıyla doğu ve batıdaki diğer mekânlarla ilişkilendiği örnekler de mevcuttur. Örneğin Mardin Ulu Camii'nde selsebîlli eyvandan batıda yer alan medreseye geçit veren bir kapı mevcuttur [Çizim 16]. Aynı şekilde Melik Mahmud Camii'nde selsebîlli eyvanın doğu ve batı duvarlarındaki birer kapı ile yanlardaki medrese odalarına geçilmektedir [Çizim 18; Resim 30]. Zinciriye Medresesi'nde de ortadaki selsebîlli eyvandan doğu ve batıda simetrik olarak düzenlenmiş kare planlı odalara geçilen kapılar bulunmaktadır [Çizim 22; Resim 31]. Marufiye Medresesi'nde ise T biçimli selsebîlli eyvandan batıdaki mekâna kemerli bir açıklıkla geçiş sağlanmaktadır [Çizim 24]. Şeyh Şeyhullah Camii'nde son zamanlarda yapılan onarımlarda harim giriş kapısı büyük

oranda yenilediğinden [Resim 19] mimari kalıntı üzerinden kanıtlayamamak da bu örnekler ışığında ve kent sakinlerinin verdiği bilgiye göre selsebîlli eyvandan batıdaki harime özgününde de geçildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla söz konusu eyvan, hem selsebîl hem de giriş mekânı işlevleriyle birlikte tasarlanmış olabilir.

Şeyh Şeyhullah Camii, doğu-batı doğrultusunda enlemesine yönelik gösteren, tek sahnalı, güney duvarında çift mihraplı bir harime sahiptir. Harim halk arasında son cemaat yeri olarak adlandırılan kuzeyindeki tonozlu dikdörtgen birim ile sivri kemerli geniş üç açıklık aracılığıyla ilişkilendirilmiştir [Çizim 2, 5, 11; Resim 20, 22-23]. Örtü sistemi betondan yapılmış düz tavandır. Selsebîlli eyvanın batı duvarındaki harim giriş kapısının üstündeki miladi ve Arapça kitabenin varlığı bu bölümün 1950'de onarım görüldüğünü veya eklendiğini göstermektedir. Soyukaya ve diğerlerine (2013: 62) göre eski bir yapı yerden 0.50 metre yüksekliğe kadar yıkılarak yerine bugünkü mescid inşa edilmiştir. Araştırmacılar mesciddeki duvar izlerinden bunun anlaşıldığını ileri sürmektedirler. Harimin düzgün kesme taşla örülmüş güney duvarının avluya bakan cephesinde alt seviyede yer yer moloz taş kullanımı bugün de dikkat çekmektedir [Resim 13-14]. İç mekân ise sıvandığından duvar yapım malzemesi anlaşılamamaktadır.

Tanzimat reformlarının Mardin'de uygulanmaya konulduğu 1860 sonrası, Osmanlı modernleşmesi ve merkezileşmesinin gerektirdiği bürokratik yapıların inşa edildiği bir dönem olmuştur (Açıkyıldız Şengül, 2018; Gökhan Baydaş, 2007). Modern idari yapının ihtiyaç duyduğu hükümet konağı, belediye binası, vergi dairesi, vali konağı, askeri kışla, modern okullar, hastaneler, banka, postane binası, saat kulesi gibi pek çok yapı 19. yüzyıl sonunda kentte birbiri ardına yükselmiştir (Aydın vd. 2001: 223; İzgöer, 1999: 1: 54; 2: 81, 122, 196; 4: 46, 61, 167; 5: 203). Cumhuriyet dönemine gelindiğinde kentte yeni idari binaların inşasını gerektirecek bir ihtiyaç belirmedikten Birinci Ulusal Mimarlık (1912-1927) ve İkinci Ulusal Mimarlık (1938-1950) dönemlerinde Mardin'de önemli mimarlık etkinliklerinin gerçekleşmediği görülmektedir. Birinci Ulusal Mimarlık döneminde yalnızca Dinari Pamuk Camii (1913) inşa edilmiş

ve 1927 yılında Salsal Mescidi (1462) onarılmıştır (Soyukaya vd. 2013: 74, 80). İkinci Ulusal Mimarlık döneminin sonunda ve hemen sonrasında ise Şeyh Şeyhullah Camii (14. yy/1950), Şehidiye Medresesi (13. yüzyıl/1968) ve Şeyh Çabuk Camii'nde (15-16. yüzyıl/1969) olduğu gibi eski yapıların onarımlar ve eklemelerle canlandırıldığı ya da Şeyh Abdülaziz Camii (1953) ve Kasım Tuğmaner Camii'nde (1960) [Resim 40] olduğu gibi yeni camilerin inşa edildiği yapıların kitabelerinden ve o dönemlerde Mardin'de araştırma yapan Altun'un (1971: 81; 1978: 152) verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır. Şeyh Şeyhullah Camii'nde mescidin yanı sıra selsebîlli eyvanın güney açıklığının kapatılarak üçlü açıklık olarak düzenlenmesi de muhtemelen bu tarihte olmuştur. Lentolu kapının üstünde açılmış at nalı biçimli pencere formu ve bezemesi Mardin'de Saadettin Tepe (1933) ve Sadul Akdeniz (1955) evleriyle (Soyukaya vd. 2013: 286, 523) 1968 yılında Şehidiye Medresesi'nin onarımlarda eklenen avlu batı cephesindeki pencerede (Resim 38) karşımıza çıkmaktadır (Altun 1971: 81; Altun 1978: 152, 156). Kitabelerin varlığına bağlı olarak tarihlenen bu yapıların yanı sıra ayrıca tam olarak ne zaman yapıldıkları bilinmeyen Dokmaklar Evi (Sait Saydam Evi) (Resim 39), Mehmet Nihat Ensari Evi, Maruk-Adil Artukoğlu Evi ve Selim Bedirhan Balcan Evilerinde de benzer pencere düzenlemesi ve biçimi bulunmaktadır (Açıkyıldız Şengöl 2007a; Soyukaya vd. 2013: 275, 279, 290).¹⁹

Mardin'deki camiler büyüklük, önem ve cami veya medrese kompleksi içinde yer alışlarına bağlı olarak tek, çift ve üç sahnıdır. Mardin Ulu Camii üç sahnı; Lâtifiye Cami, Şehidiye Medresesi mescidi, Reyhaniye Camii ve Şeyh Çabuk Camii çift sahnı; diğer cami ve mescidler tek sahnıdır. Çift ve üç sahnı camilerde sahnılar kimi zaman farklı genişlikte olabilmektedir. Bu yapıların tamamı istisnasız haç ya da beşik tonozludur. Şeyh Şeyhullah Camii'nin de özgününde tonozla örtülü olması muhtemeldir. Diğer taraftan bugünkü harim alanının tek bir tonozla örtülü olması statik açıdan mümkün görünmemektedir. Bu nedenle mescidin plan tipi ve örtü sistemi büyük olasılıkla özgün değildir. Çift sahnı ve tonozla örtülü bir

¹⁹ Konutların isimleri bugünkü sahiplerinin isimleriyle verilmiştir. Dokmaklar Evi hariç bu yapıların ilk sahipleri bilinmemektedir.

mescid olması daha büyük bir ihtimal olarak görülmektedir. Burada diğer önemli bir soru mescidin kuzeyindeki tonozlu birim ile ilişkisinin ne olduğudur. Eminateddin Camii'nin revaklı girişi hariç tutulursa²⁰ Mardin camilerinde son cemaat yeri kullanımı yoktur. Tonozlu birimin konumu da buranın son cemaat yeri olarak tasarlanmadığını açıkça göstermektedir. Öte yandan tonozlu bölümün harimin üçüncü sahnı olabileceğini düşünmemize kemerli açıklıkların yer aldığı kalın duvar engel teşkil etmektedir.

Selsebîlli eyvanın batı duvarındaki düz lentolu bir kapı ile harime geçilmektedir [Resim 19]. Harim kapısı ile giriş mekânının kapısı birbirleriyle tamamiyle benzer biçimsel özellikler yansıtmaktadır. Dolayısıyla bu iki kapının aynı dönemde yapıldıklarına kuşku yok gibidir. Öte yandan kapının lento ve söve taşlarının yakın zamanda yapılan onarımlarda yenilendiği anlaşılmaktadır.²¹ Bu benzerliğin bu onarımların bir sonucu mu olduğu yoksa özgününde de bu iki kapının benzer özellikleri yansıtmadıkları eski durumlarını gösteren herhangi bir görsel malzeme olmadığından bilinmemektedir.

Bugün ıslak hacimler olarak kullanılan harimin batısındaki tonozlu mekânlar, yapıda en fazla özgünlüğünü yitiren bölümdür. Batıda ve kuzeyde daha geniş bir alana yayıldığını tahmin ettiğimiz bu mekânlar, yol yapımı sırasında yıkılarak bugünkü şeklini almış gibi görünmektedir [Resim 2-3]. Yapı kompleksinin medrese odalarını muhtemelen burada aramak gerekir.

Bugün mescidin damında kuzey-batı köşede silindirik gövdeli ve kırmızı-beyaz kesme taşlarla kaplanmış tek şerefeli bir minare mevcuttur [Çizim 4, 6, 9-10; Resim 1-2]. Özgün olmayan bu minare apartmanların arasında yükselmektedir. 14. yüzyıl sonunda inşa edildiğini düşündüğümüz yapı topluluğunun ilk yapıldığı dönemde cami veya medrese olarak inşa edilmiş olmasına bağlı olarak özgününde minareli veya minaresiz olduğunu ileri sürebiliriz. Mardin Ulu

²⁰ Eminateddin Camii'nin revaklı girişi ile ilgili tartışma için bkz. (Açıkyıldız Şengöl 2017b).

²¹ Selsebîlli eyvanın duvarlarında ve tonozunda onarımlar yapılmıştır. Bu nedenle duvarlarda yer yer büyük boyutlu ve beyaz düzgün kesme taşlar dikkat çekmektedir. Mardin taşı ocağın ilk çıkarıldığında beyaz renkli iken zamanla sararak tam rengini almaktadır.

Camii, Lâtiye Camii, Melik Mahmud Camii ve Reyhaniye Camii'nde olduğu gibi cami merkezli komplekslerde minare kullanımı söz konusudur. Fakat bu yapılarıdaki minareler de doğa koşulları nedeniyle yıkılmış ve 19. yüzyılda yeniden yapılmışlardır (Gabriel, 1940, II: 25; Altun, 1971: 44; Beyazıt, 2009, I: 102). Artuklu döneminde inşa edilmiş medreselerde ise mescid çok önemli bir yer tutsa da minare kullanımına rastlanmaz. Bugün minaresi olan tek medrese Şehidiye Medresesi'dir. Fakat bu minare de medreseye 1916/17 yılında eklenmiştir (Gabriel, 1940, II: 27; Beyazıt, 2009, I: 129). Sitti Radviyye, Zinciriye, Kasımiye ve Şah Sultan Hatun medreselerinde minare yoktur. Bu nedenle Mardin'deki Artuklu dönemi yapılarının minarelerinin formu, yüksekliği ve konumu hakkında elimizde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bugün Mardin minareleri büyük ölçüde Hasankeyf'teki Eyyûbi dönemi minarelerinden etkilenecek şekilde 19. yüzyılda eski Mardin camilerine eklenen minarelerdir.

Çeşme de yapının birçok bölümü gibi özgün özelliklerini büyük oranda yitirmiştir. Bugünkü haliyle bağımlı sokak çeşmelerinden biridir ve eyvan formundadır. Mardin'deki diğer sokak çeşmeleriyle biçimi açısından benzerlik göstermekle birlikte Mardin çeşmeleri genellikle bağımsız çeşmelerdir.²² Bu nedenle çeşmenin etrafındaki yapıların sonradan buraya inşa edildiği düşünülebilir.

Sonuç

Şeyh Şeyhullah Camii, 14. yüzyıl sonunda inşa edilmiş mescid, medrese, çeşme, yazlık namazgâh, avlu ve kuyudan oluşan fakat tahrip olmuş bir yapı topluluğunun 1950 yıllarında onarılmasıyla ve yeni eklemeler yapılmasıyla bugünkü şeklini almıştır. İki önemli evrede bugünkü şeklini alan yapı, Artuklu dönemi mimarisinin en özgün örneklerinin verildiği 14. yüzyılda inşa edilmiş; Cumhuriyet Döneminde -İkinci Ulusal Mimarlık döneminde- bugünkü mescid eklenmiş ve döneme has bir kapı ve pencere düzenlemesi ile eyvan açıklığı kapatılmıştır. Bugüne kadar araştırmacılar tarafından hak ettiği dikkati çekmemiş bu yapı Mardin'in önemli tarihsel evrelerinin izlenebildiği yapılardan biri olması nedeniyle Mardin tarihi

ve mimarisi açısından önemlidir. Mescidin doğusundaki bugün giriş mekânı olarak kullanılan selsebîli eyvan, harimin kuzeyindeki dikdörtgen mekânlar ve batısındaki tonozlu mekânlar ve diğer eyvanlı giriş yapının ilk döneminden günümüze ulaşmış özgün bölümlerdir. İkinci Ulusal Mimarlık döneminde eklenmiş olan harim de Mardin'in hiç bir çalışmaya konu olmamış bu dönemi hakkında fikir verdiğinden yapıldığı dönemin tarihi için önemlidir.

Harim, tonozlu arka birimler ve ıslak hacimler olarak kullanılan tonozlu mekânlar ve giriş eyvanı günümüzde eklenen beton sıva duvar karolarıyla kaplanması sonucu özgün özelliklerini yitirmiştir. Mevcut yapılar büyük oranda kötü onarım ve restorasyonlarla yenilenerek günümüze ulaştığından bilinçsiz ve özensiz onarımlar ve eklemeler, külliye'nin bölümlerinin tarihlendirilmesini ve mimari özellikler üzerinden çok yönlü bir estetik, kültür ve siyaset okuması yapmayı zorlaştırmaktadır. Yapının doğru restorasyonlarla sağlanarak ve korunarak Mardin silüetinin önemli bir parçası olmaya devam etmesinin sağlanması önemlidir.

²² Mardin çeşmeleri ile ilgili olarak bkz. (Yıldız 2010).

Kaynaklar

Abdulgani Efendi (1999). *Mardin Tarihi*. Çev. Burhan Zengin, Ankara: GAP-BK Başkanlığı.

Açıkyıldız Şengöl, B. (2014). "Cizre Kırmızı Medrese: Mimari, İktidar ve Tarih". *Kebikeç*, 38, s. 169-198.

Açıkyıldız Şengöl, B. (2017a). "Mardin'de Kültürlere-rası Yaşam: Konut Mimarisi Bağlamında Bir Değerlendirme". *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 27 (2017), s. 7-60.

Açıkyıldız Şengöl, B. (2017b). "Mardin Eminateddin Külliyesi: Hami ve Mimari". *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 34/2 (2017), s. 13-31.

Açıkyıldız Şengöl, B. (2018). "Mardin in the Post-Tanzimat Era: Heritage, Changes and Formation of an Urban Landscape" (Baskıda).

Altun, A. (1971). *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*. İstanbul: Gün Matbaası.

Altun, A. (1978). *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisi'nin Gelişmesi*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Altun, A. (2011). *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*. İstanbul: T.C. Mardin Valiliği.

Alioğlu, E. F. (2003). *Mardin Şehir Dokusu ve Evler*. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.

Aslanapa, O. (2007). *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi Başlangıç ve Gelişmesi*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.

Aydın, S., Emiroğlu, K., Özel, O., Ünsal, S. (2001). *Mardin Cemaat Aşiret Devleti*. İstanbul: Toplumsal ve Ekonomik Tarih Vakfı Yayınları.

Beyazıt, D. (2006). "12-13. Yüzyıl Artuklu Yapılarında Geometrik ve Bitkisel Bezemeler: Antik ve İslami Üsluplar Arasında". İ. Özcoşar (Haz.). *Makalelerle Mardin II Ekonomi-Nüfus Kentsel Yapı*. İstanbul. s. 169-187.

Beyazıt, D. (2009). *Le Décor architectural artuquide en pierre de Mardin placé dans son contexte régional*. Doktora Tezi, Paris I Panthéon-Sorbonne Üniversitesi, Paris.

Diñç, F. (2007). *235 Nolu Şer'iye Sicil Defterine Göre Mardin*. Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi. Diyarbakır.

Eser, E. (2000). *11.-14. Yüzyıllar Anadolu-Suriye Sanat İlişkileri (Cephe Mimarisinde Suriye Etkileri)*. Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi. Ankara.

Gabriel, A. (1940). *Voyages archéologiques dans la*

Turquie orientale: Avec un recueil d'inscriptions arabes par Jean Sauvaget, 2 vol. Paris: Boccard.

Gökhan Baydaş, Ö. (2007). *Diyarbakır ve Mardin'deki Tarihi Kamu Yapıları*. Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van.

Göyünç, N. (1991). *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Gündüz, A. (1993). *1523 M (929 H.) Tarih ve 998 No'lu Tapu-Tahrir Defterine Göre Musul, Mardin, Çermik, Harput ve Çemişgezek Sancaklarının Mukayeseli Tarihi*. Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi. Elazığ.

Gürhan, V. (2012). *18. Yüzyılda Mardin Şehri*. Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi. Ankara.

İbnü'l-Esîr (1991). *İslâm Tarihi. El-Kâmil Fi't - Târîh Tercümesi*. 12 Cilt. İstanbul.

İlter, F. (1969). Erken Devir Anadolu Türk Mimarisinde 12. ve 13. Yüzyıl Artukoğulları Medreselerinin Yeri. *Vakıflar Dergisi*, 8, s. 197-208.

İzğöer, A. Z. (1999). *Diyarbakır Salnâmeleri 1286-1323 (1869-1905)*, 5 cilt, İstanbul.

Karamustafaoğlu, T. (2012). *Hasankeyf'te Eyyubiler Dönemi ve Eyyubi Sultanlarının Politik Yapılanmalarının Mimari Yapı Stillerine Yansımaları*. Yüksek Lisans Tezi, Batman Üniversitesi. Batman.

Kuran, A. (1969). *Anadolu Medreseleri*. I. Ankara: ODTU Mimarlık Fakültesi.

Önge, Y. (1995). *Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Hamamları*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.

Soyukaya, N., Özgür, M., Kaya, F., Han, Z., Savaş, B., Alpay, E. (2013). *Mardin Kültür Envanteri*. İstanbul: T.C. Mardin Valiliği Yayınları.

Sözen, M. (1970/72). *Anadolu Medreseleri: Anadolu ve Beylikler Devri*. I. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Mimarlık Fakültesi.

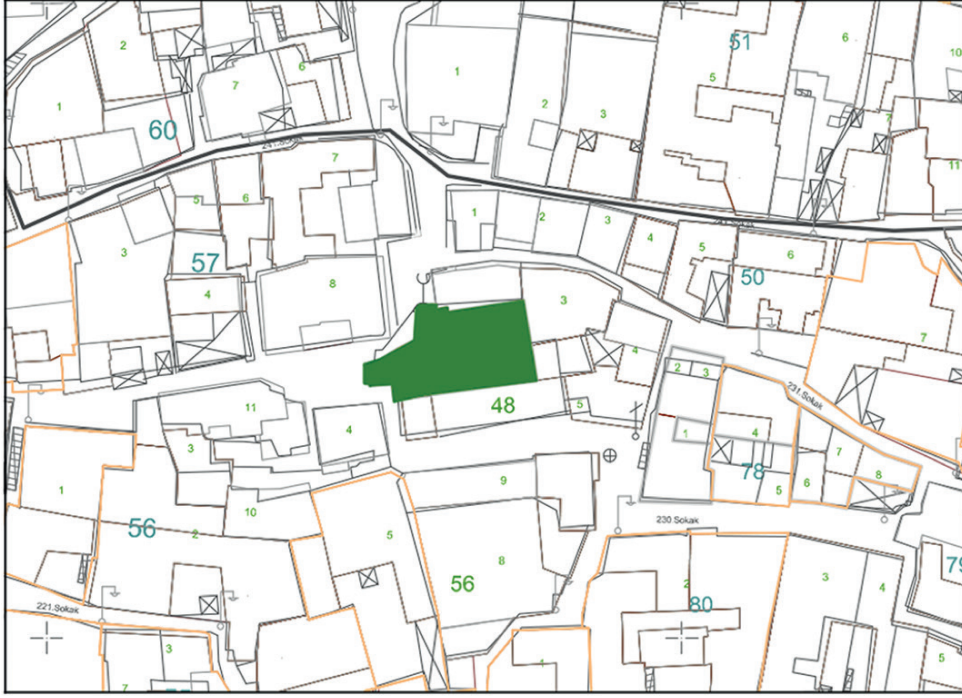
Tabbaa, Y. (1997). *Constructions of Power and Piety in Medieval Aleppo*. Pennsylvania.

Tan, E. (2010). *179 No'lu Mardin Şer'iye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi. Kahramanmaraş.

Yıldız, İ. (2010). *Tarihi Mardin Çeşmeleri*. Mardin: T.C. Mardin Belediyesi Yayını.

Ekler

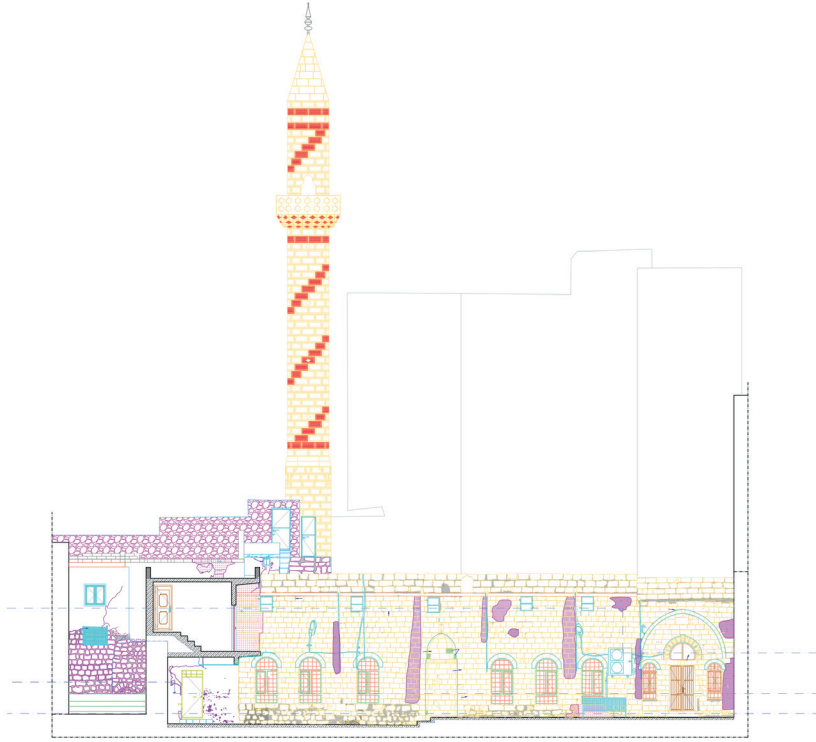
1. Çizimler

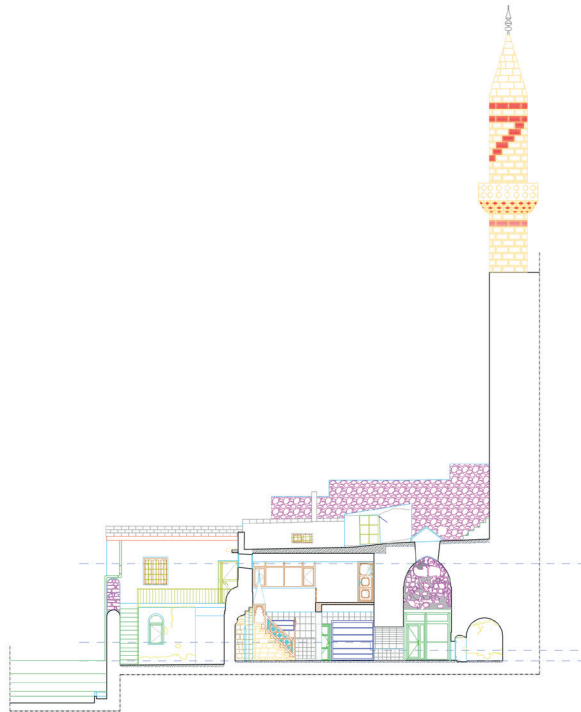
Çizim 1: Şeyh Şeyhullah Camii, Vaziyet Planı
[T.C. Mardin Valiliği Arşivi, 2015].

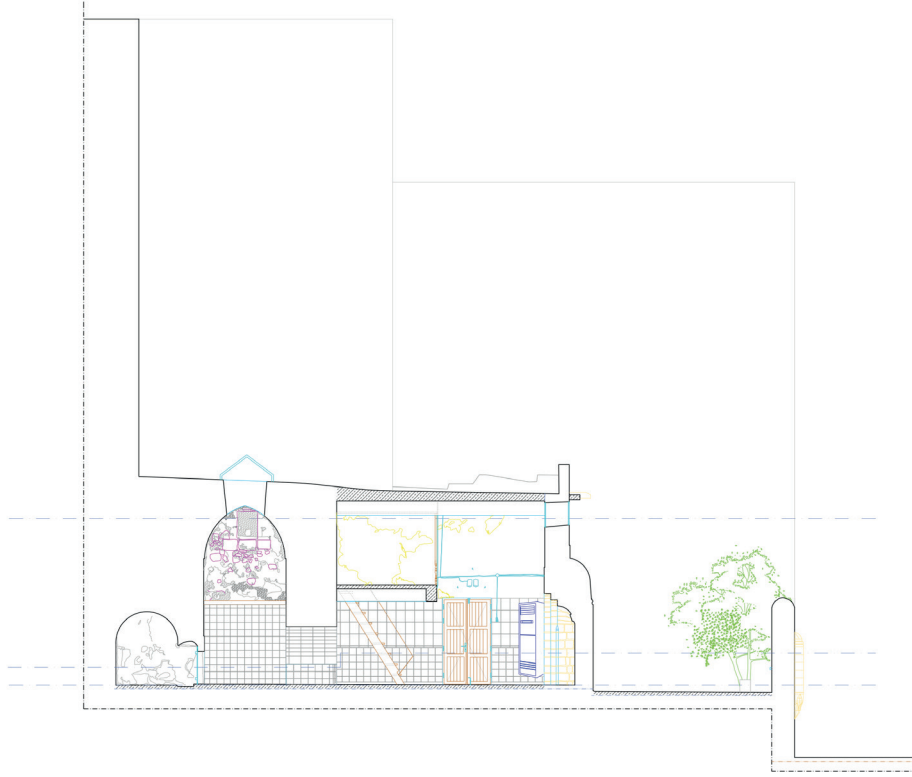
Çizim 2: Şeyh Şeyhullah Camii, Plan, Dönem Evreleri
[Restoratör Mesut Dağgibi-CM Restorasyon Mimarlık, 2017].

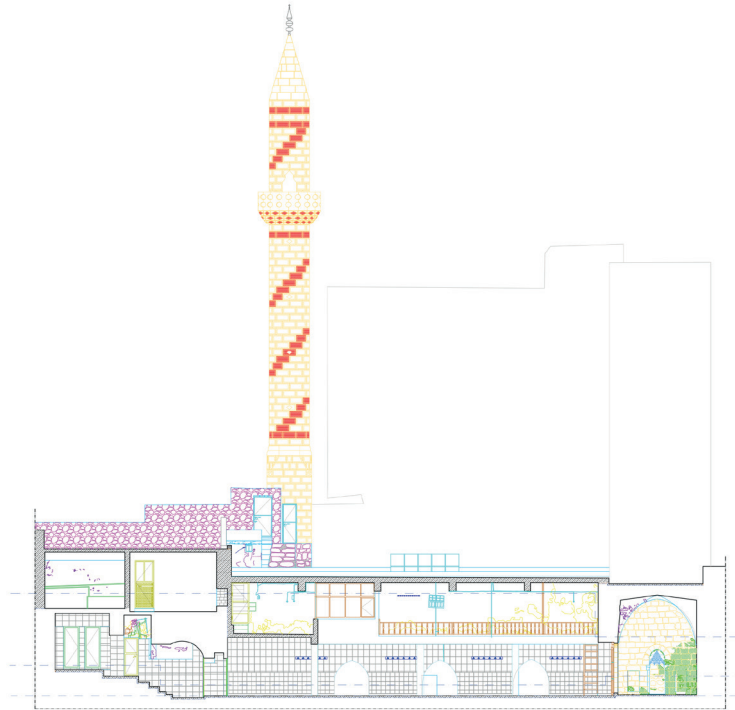
Çizim 3 Şeyh Şeyhullah Camii, Güney Cephe
[Restoratör Mesut Dağgibi-CM Restorasyon Mimarlık, 2017].

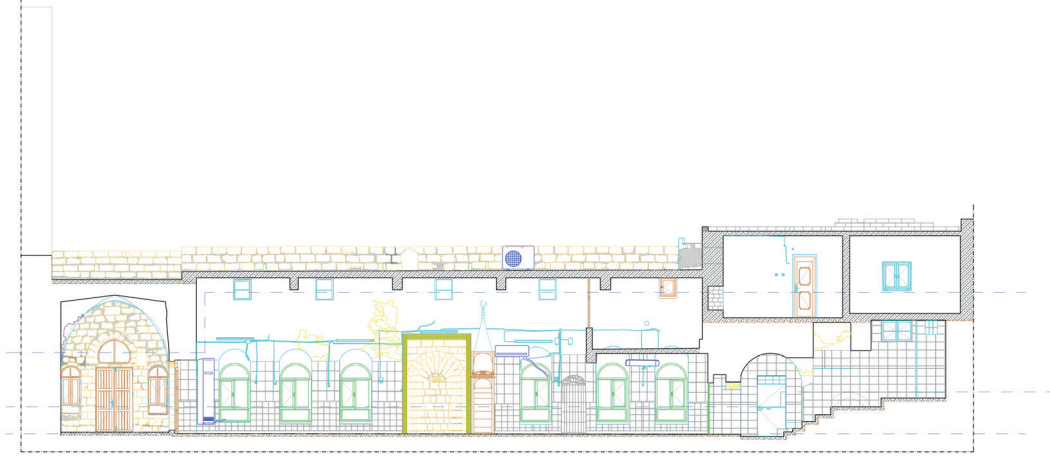
Çizim 4 Şeyh Şeyhullah Camii, A-A Kesiti
[Restoratör Mesut Dağgibi-CM Restorasyon Mimarlık, 2017].

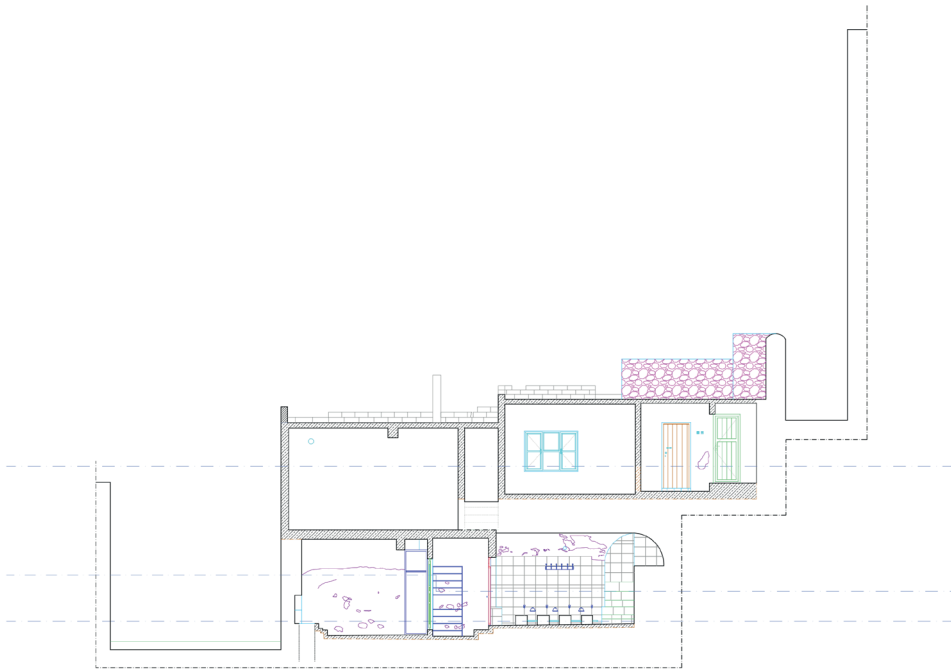
Çizim 5 Şeyh Şeyhullah Camii, B-B Kesiti
[Restoratör Mesut Dağgibi-CM Restorasyon Mimarlık, 2017].

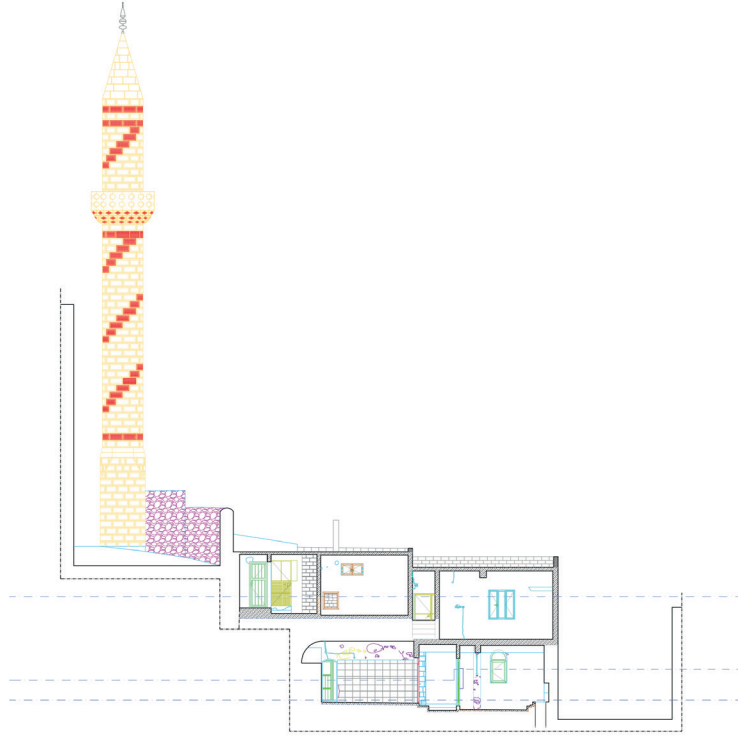
Çizim 6 Şeyh Şeyhullah Camii, C-C Kesiti
[Restoratör Mesut Dağgibi-CM Restorasyon Mimarlık, 2017].

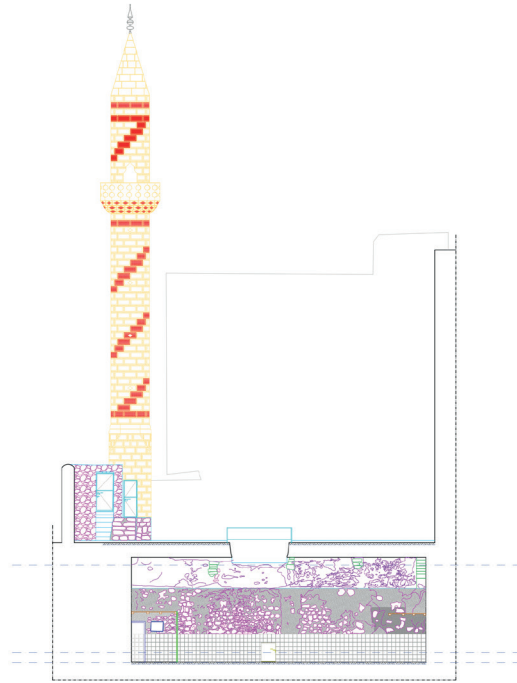
Çizim 7 Şeyh Şeyhullah Camii, D-D Kesiti
[Restoratör Mesut Dağgibi-CM Restorasyon Mimarlık, 2017].

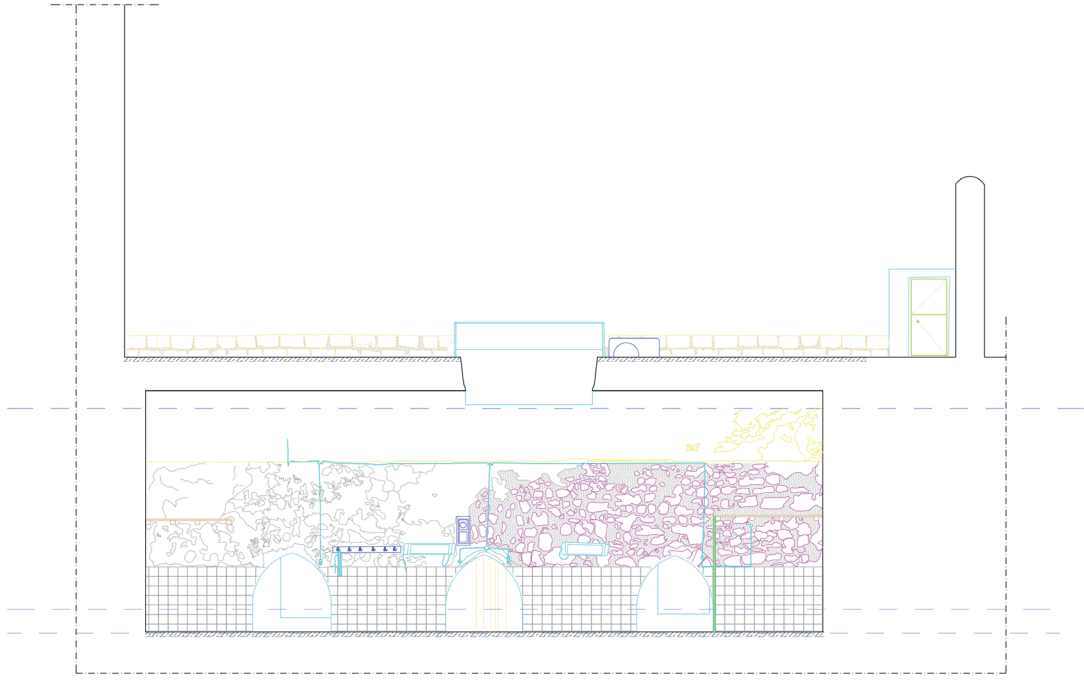
Çizim 8 Şeyh Şeyhullah Camii, E-E Kesiti
[Restoratör Mesut Dağgibi-CM Restorasyon Mimarlık, 2017].

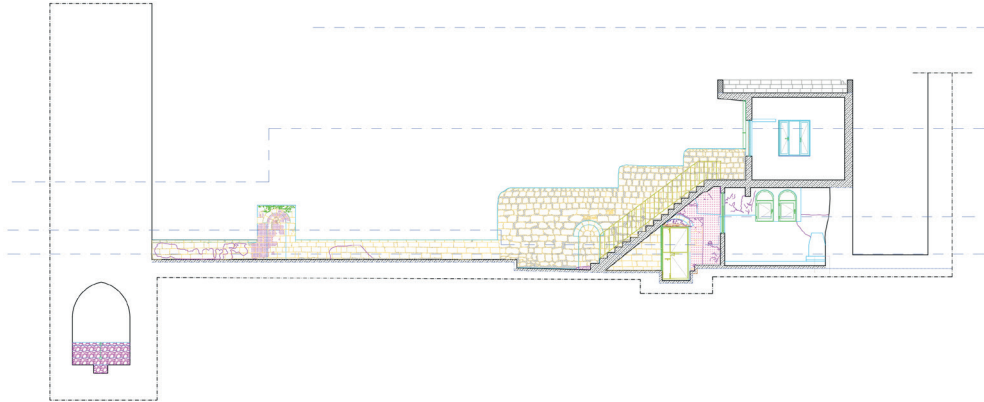
Çizim 9 Şeyh Şeyhullah Camii, F-F Kesiti
[Restoratör Mesut Dağgibi-CM Restorasyon Mimarlık, 2017].

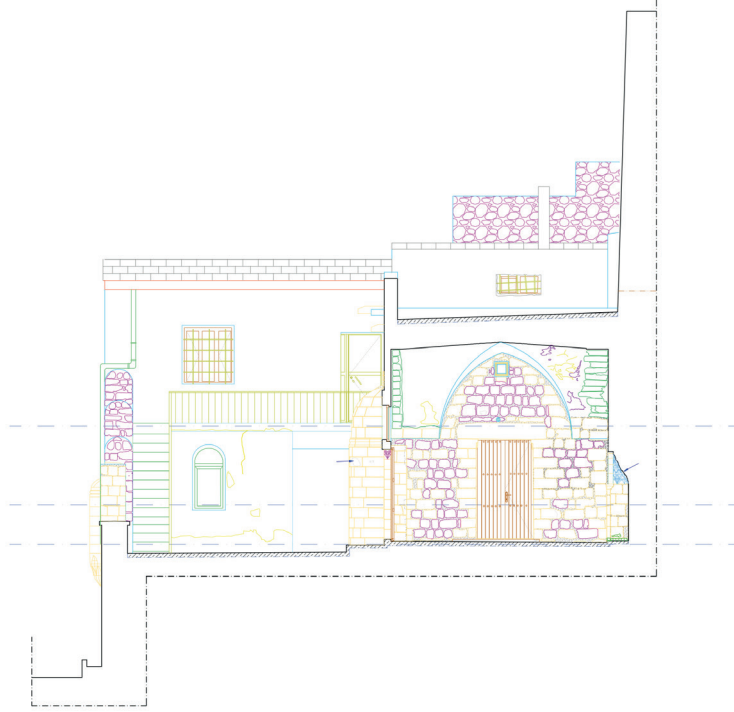
Çizim 10 Şeyh Şeyhullah Camii, G-G Kesiti
[Restoratör Mesut Dağgibi-CM Restorasyon Mimarlık, 2017].

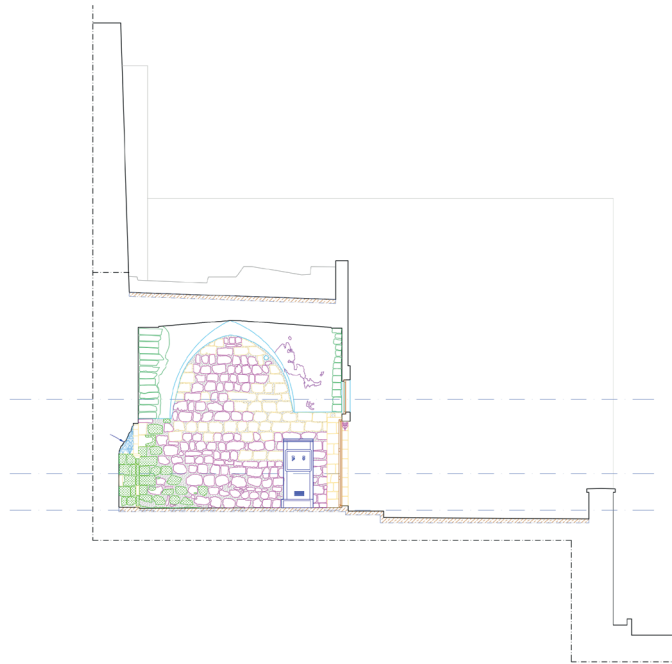
Çizim 11 Şeyh Şeyhullah Camii, H-H Kesiti
[Restoratör Mesut Dağgibi-CM Restorasyon Mimarlık, 2017].

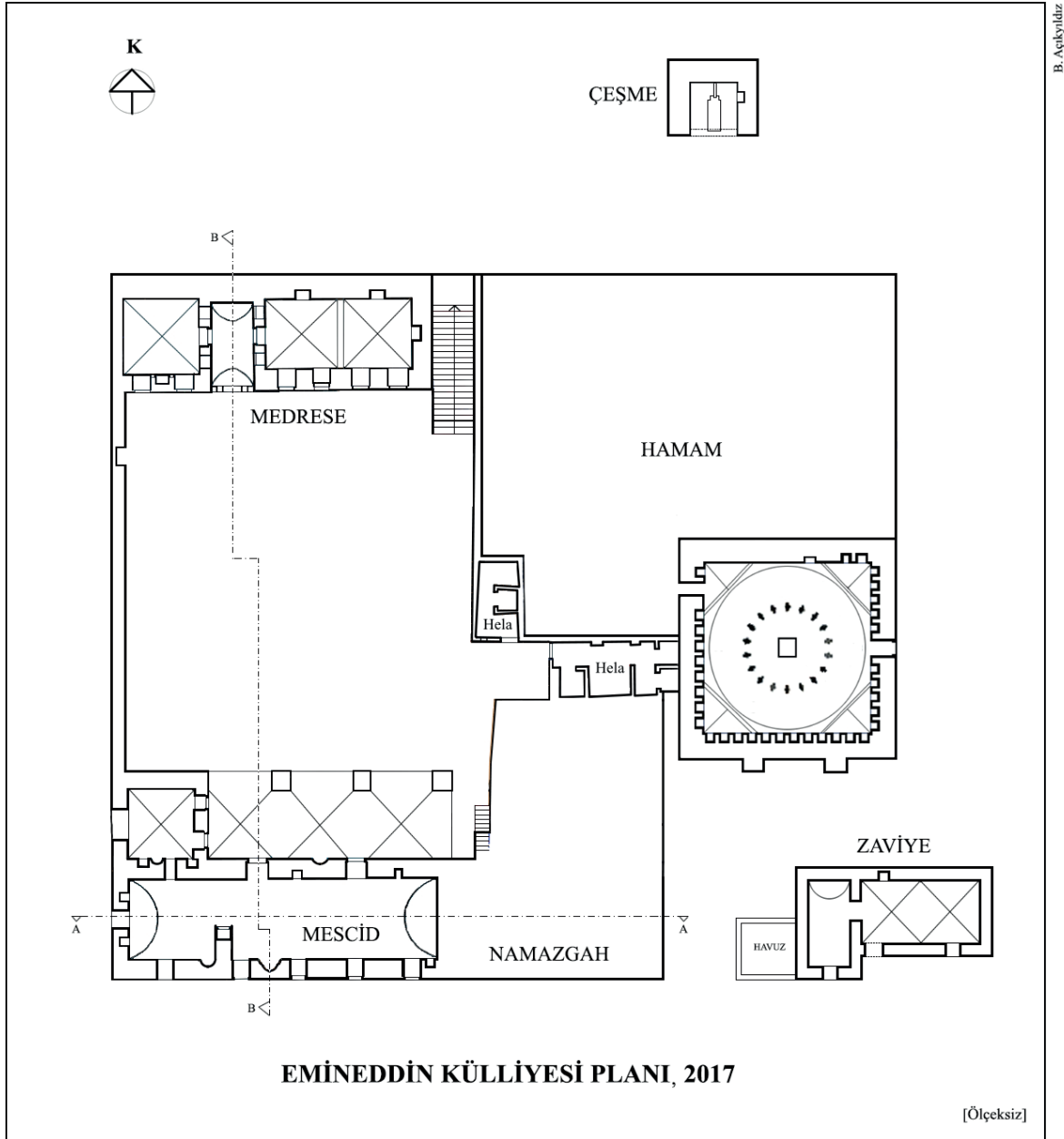
Çizim 12 Şeyh Şeyhullah Camii, I-I Kesiti
[Restoratör Mesut Dağgibi-CM Restorasyon Mimarlık, 2017].

Çizim 13 Şeyh Şeyhullah Camii, J-J Kesiti
[Restoratör Mesut Dağgibi-CM Restorasyon Mimarlık, 2017].

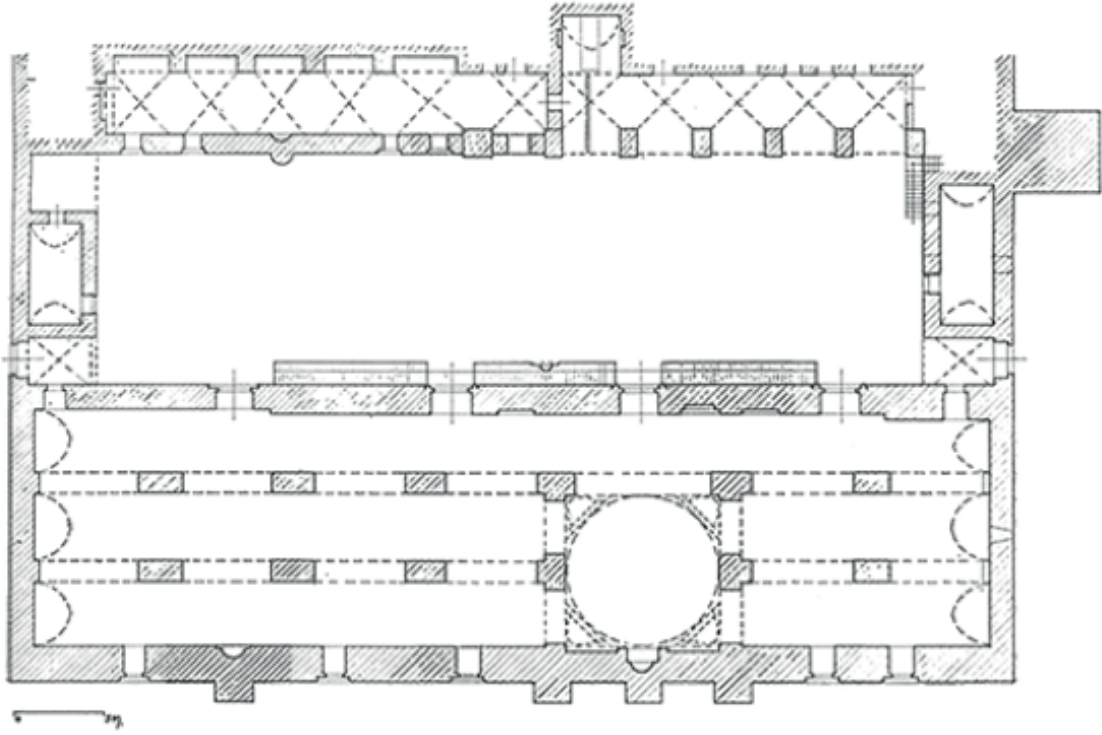

Çizim 14 Şeyh Şeyhullah Camii, K-K Kesiti
[Restoratör Mesut Dağgibi-CM Restorasyon Mimarlık, 2017].

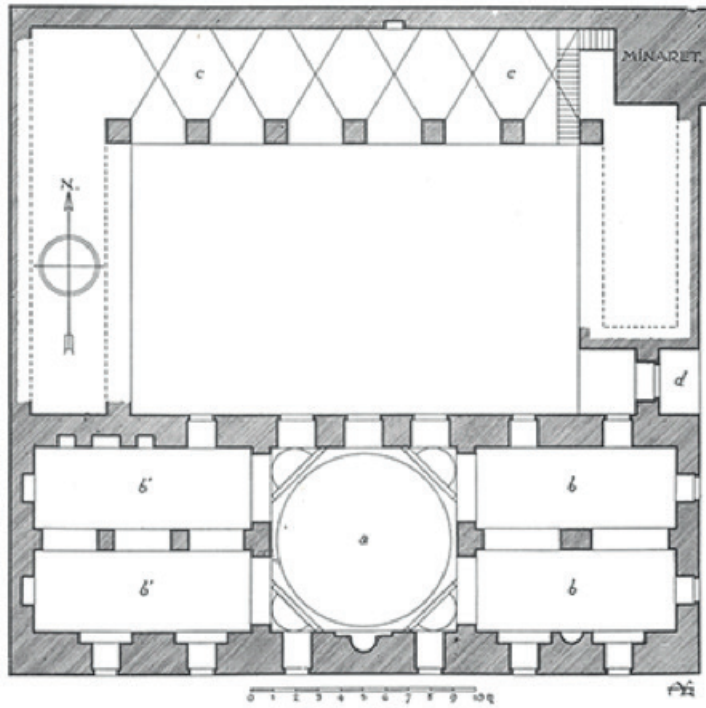

Çizim 15 Eminateddin Külliyesi, Plan

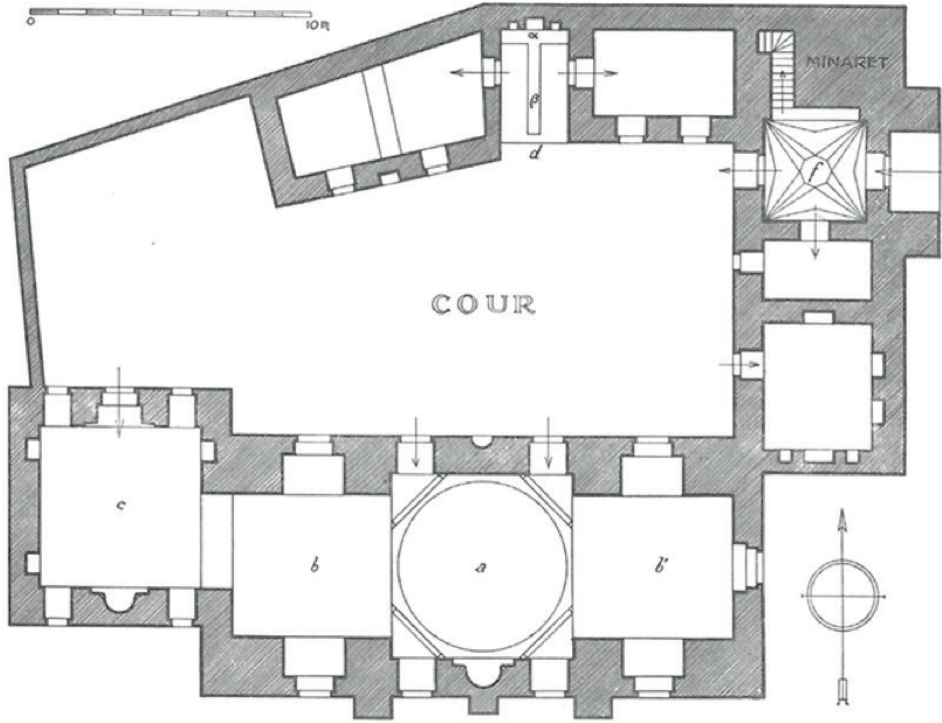
[CM Restorasyon Mimarlık, (Önge, 1995: 101) ve (Yıldız, 2010: 21)'den birleştirilerek ve tarafımızdan geliştirilerek].

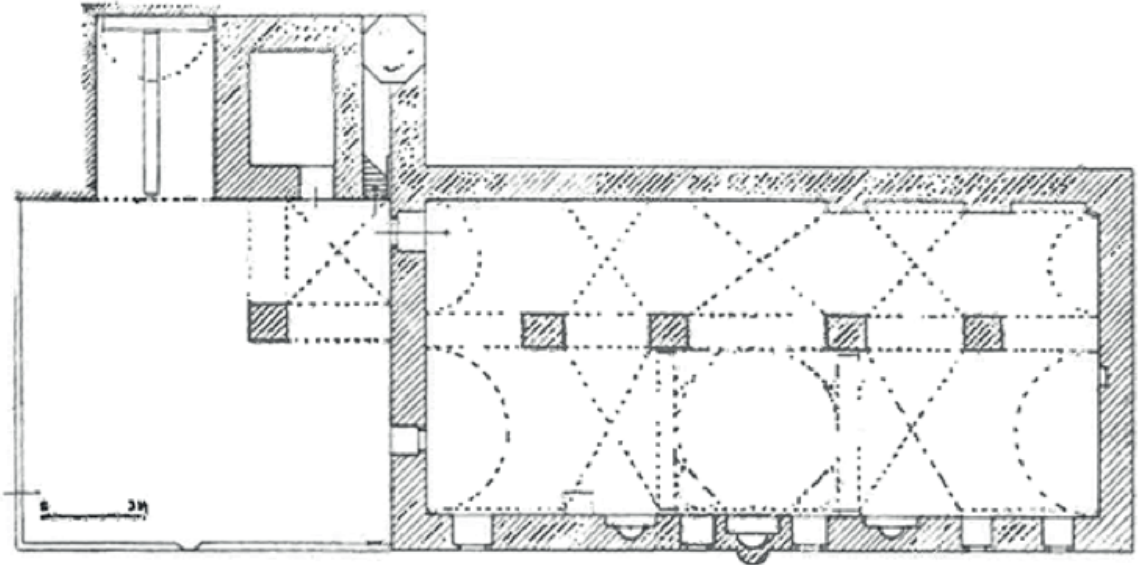
Çizim 16 Mardin Ulu Camii, Plan [Altun 1978: 68].

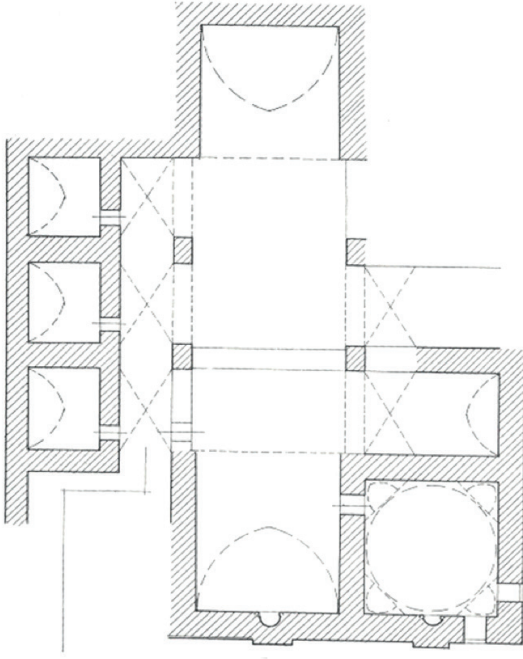
Çizim 17 Lâtifiye Camii, Plan [Gabriel 940: 26].

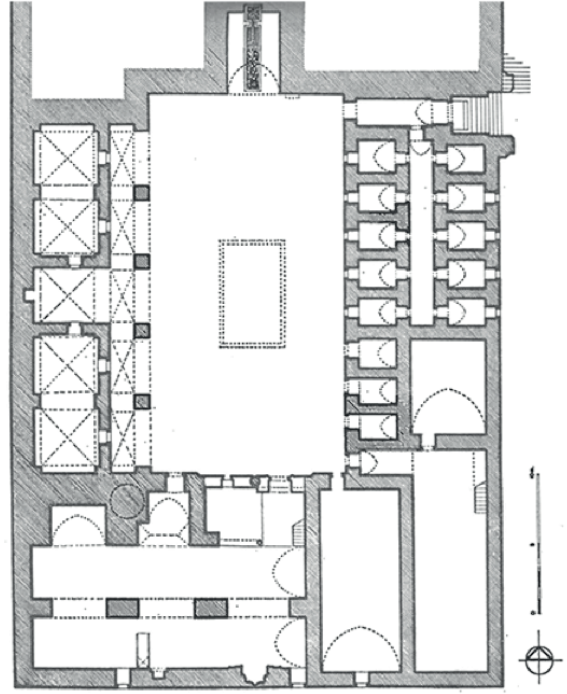
Çizim 18 Melik Mahmud Camii, Plan [Gabriel 1940: 24].

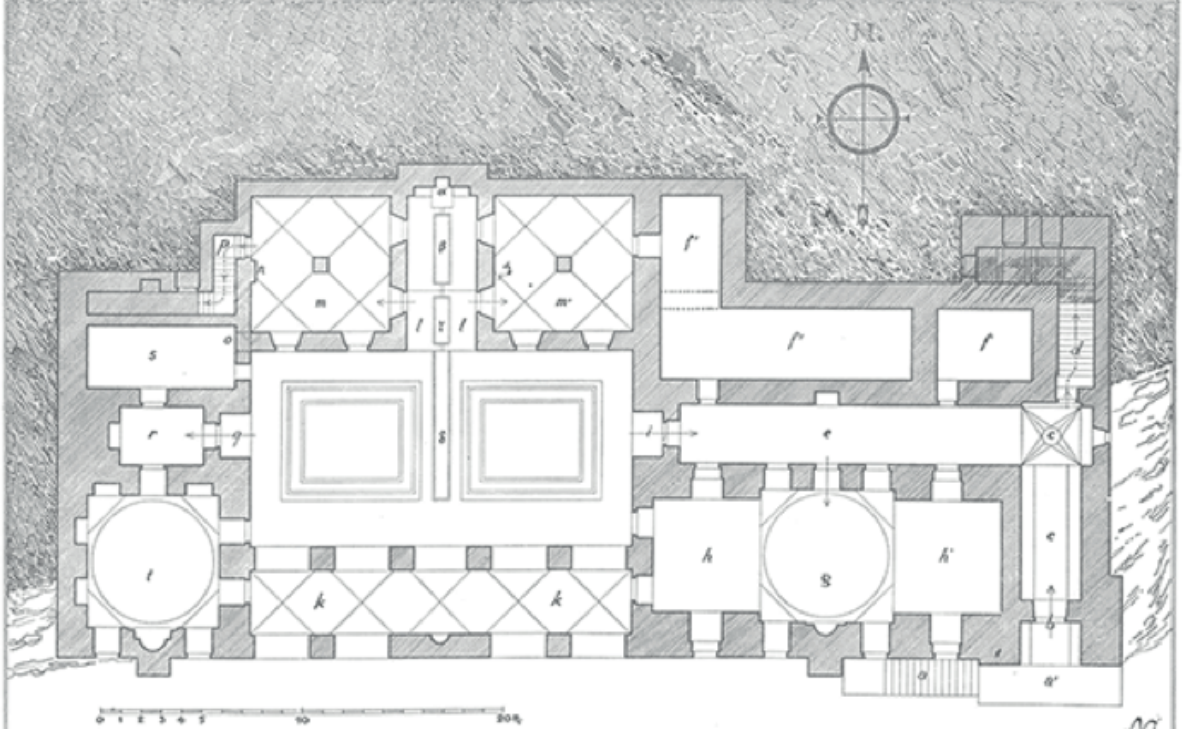
Çizim 19 Reyhaniye Camii, Plan [Altun 1971: 57].

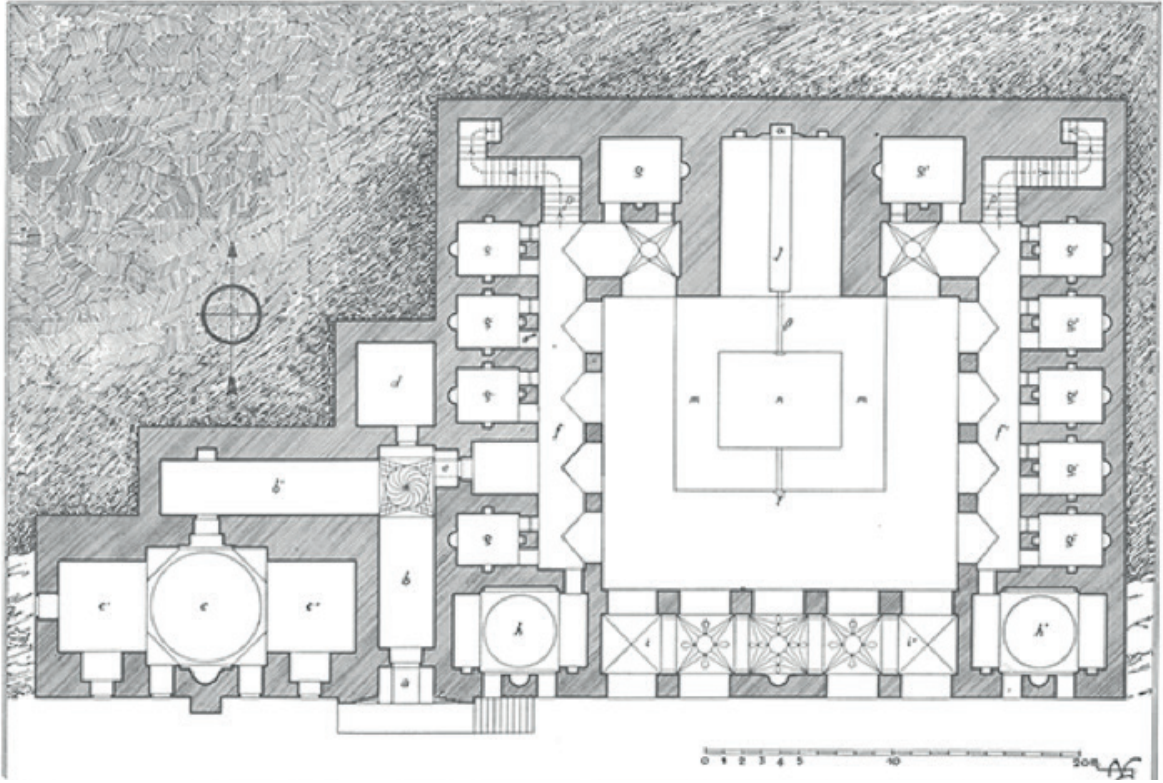
Çizim 20 Sitti Radviye (Hatuniye) Medresesi, Plan
[Altun 1978: 117].

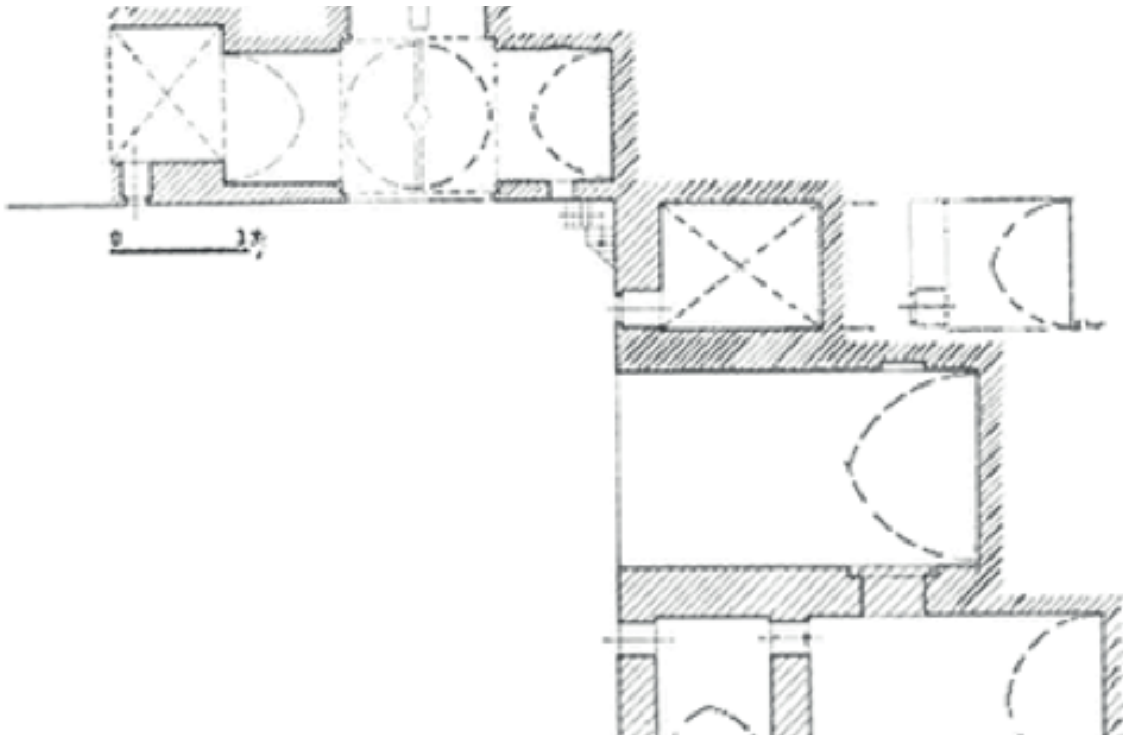
Çizim 21 Şehidiye Medresesi,
Plan [Kuran 1969: 34].

Çizim 22 Zinciriye Medresesi, Alt Kat Planı [Gabriel 1940: I, 30].

Çizim 23 Kasımiye Medresesi, Alt Kat Planı [Gabriel 1940: I, 34].

Çizim 24 Marufiye Medresesi (Beit el-Artuki), Plan [Altun 1978: 145].

Resimler

Resim 1: Şeyh Şeyhullah Camii. Hava Fotoğrafi
[Zahit Mungan tarafından çekilmiştir, 2017].

Resim 2 Şeyh Şeyhullah Camii. Hava Fotoğrafi
[Zahit Mungan tarafından çekilmiştir, 2017].

Resim 3 Şeyh Şeyhullah Camii. Avlu Güney Duvarı, Çeşme ve Namazgâh Mihrabı. Kuzey-batıya bakış, 2016.

Resim 4 Şeyh Şeyhullah Camii. Avlu Güney Duvarı, Giriş Kapısı ve İmam Evi, 2016.

Resim 5 Şeyh Şeyhullah Camii. Kot Altında Kalmış Giriş Kapısı ve Islak Hacim Pencereleri, 2017.

Resim 6 Şeyh Şeyhullah Camii. Avlu Güney Duvarında Namazgâh Mihrabı (doğu). İçten Görünüşü, 2016.

Resim 7 Şeyh Şeyhullah Camii. Avlu Güney Duvarında Namazgâh Mihrabı (doğu). Dıştan Görünüş, 2016.

Resim 8 Şeyh Şeyhullah Camii. Mahalle Çeşmesi, 2017.

Resim 10b Şeyh Şeyhullah Camii. Giriş Mekânı (Selsebil Eyvanı) Kapısı. Kitabe Ayrıntısı.

Resim 11 Şeyh Şeyhullah Camii. Mescid Giriş Kapısı. Kitabe ve Ayet, 2016.

Resim 11 Şeyh Şeyhullah Camii. Avlu Güney Duvarında Namazgâh Mihrabı (batı) ve Devşirme Kitabeler.

Resim 12 Şeyh Şeyhullah Camii. Avlu Güney Duvarı.
Dış Cephe. Devşirme Kitabeler.

Resim 13 Şeyh Şeyhullah Camii. Mescid. Güney Cephe. Genel Görünüş. Doğuya Bakış, 2016.

Resim 14 Şeyh Şeyhullah Camii. Mescid. Güney Cephe. Genel Görünüş. Batıya Bakış, 2016.

Resim 17 Şeyh Şeyhullah Camii. Giriş Mekânı (Selsebilli Eyvan), Niş Düzenlemesi, 2016.

Resim 18 Şeyh Şeyhullah Camii. Niş Düzenlemesi. Ayrıntı, 2017.

Resim 15 Şeyh Şeyhullah Camii. Giriş Mekânı (Selsebilli Eyvan). Güney Cephe Düzenlemesi, 2016.

Resim 16 Şeyh Şeyhullah Camii. Giriş Mekânı (Selsebilli Eyvan), İç Mekân, 2016.

Resim 20 Şeyh Şeyhullah Camii. Mescid, İç Mekân. Batıya Bakış, 2016.

Resim 21 Şeyh Şeyhullah Camii. Mescid Mihrap Nişi, 2016.

Resim 19 Şeyh Şeyhullah Camii. Harim Giriş Kapısı, 2016.

Resim 23 Şeyh Şeyhullah Camii. Tonoğlu Dikdörtgen Mekân, İç Mekân. Batıya Bakış, 2016.

Resim 24 Şeyh Şeyhullah Camii. Islak Hacim Mekânları. Tonoğlu Mekân. Batıya Bakış, 2017.

Resim 25 Şeyh Şeyhullah Camii. Islak Hacim Mekânları. Eyvanlı Giriş. Güneye Bakış, 2017.

Resim 26 Mardin Ulu Camii. Mescid, Medrese ve Selsebil. Batıya Bakış, 2016.

Resim 27 Mardin Ulu Camii. Selsebilli Eyvan, 2017.

Çizim 28 Latifiye Camii. Selsebil ve Medrese Odaları, 2017.

Çizim 29 Latifiye Camii. Selsebilli Eyvan, 2017.

Çizim 30 Melik Mahmud Camii. Selsebilli Eyvan, 2016.

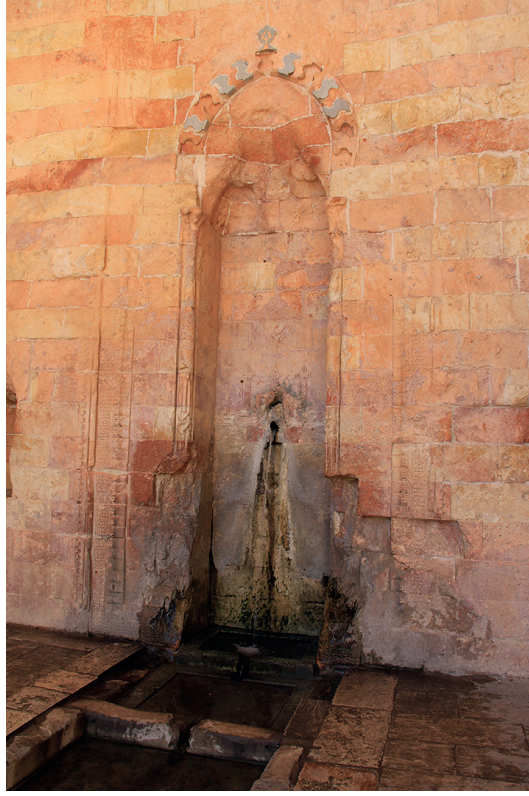
Çizim 31 Zinciriye Medresesi. Selsebilli Eyvan, 2017.

Resim 32 Zinciriye Medresesi, Mescid Giriş Kapısı. İçten Görünüş, 2016.

Resim 33 Kasımiye Medresesi. Medrese Revakları ve Selsebilli Eyvan, 2016. 2016.

Resim 34 Kasımiye Medresesi. Selsebil Nişi Ayrıntısı, 2016.

Resim 35 Kasımiye Medresesi. Duvar Nişi Ayrıntısı, 2016.

Resim 36 Firdevs Kasrı. Selsebilla Eyvan, 2017.

Resim 37 El-Melik el-Salih Kasrı, Kuzey Eyvan. Selsebil Nişi
(Beyazıt 2009, II, pl. 115).

Resim 38 Şehidiye Medresesi. Medrese Odası. Pencere Ayrıntısı, 2017.

Resim 39 Dokmaklar Evi. İkinci Kat. Güney Cephe. Kapı ve Pencere Düzenlemesi, 2017.

Çizim 40 Kasım Tuğmaner Camii. Kuzey Cephe Ayrıntısı ve Minare, 2017.